

Πολύμνια Κατσώνη

*Κόκκος σίτου και κόκκος βαφική.
Το πρόβλημα ερμηνείας του κόκκου
στις βυζαντινές πηγές και η σημασία του
για την οικονομία και φορολογία*

ΛΕΥΚΗ

Η οικονομία και η οργάνωση του φορολογικού συστήματος στο Βυζαντινό κράτος προσείλκυσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών ήδη από τις αρχές του 20ου αι.¹. Εντούτοις δεν είναι ακόμη ολοκληρωτικά γνωστό το περιεχόμενο των ποικίλων φορολογικών υποχρεώσεων των Βυζαντινών υπηκόων. Στις βυζαντινές πηγές απαντούν κάποτε ονόματα φόρων με αμφιλεγόμενο ή και άγνωστο περιεχόμενο. Συνήθως αυτό συμβαίνει, όταν το περιεχόμενο του φόρου έχει αλλάξει με το πέρασμα του χρόνου, ενώ η ονομασία του παραμένει η ίδια, ή, αντίθετα, όταν διαφορετικές ονομασίες κατά περιόδους στις πηγές δηλώνουν την ίδια φορολογική επιβάρυνση ή όταν δεν είναι σαφές σε ποιο προϊόν αφορά η φορολογία. Στις περιπτώσεις αυτές, για να διαπιστωθεί το περιεχόμενο του φόρου, απαιτείται η εξακρίβωση όλων των πιθανών σημασιών της λέξης, με την οποία δηλώνεται το φορολογούμενο είδος, και ο συνδυασμός τους με τις πληροφορίες των πηγών για το κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι της σχετικής χρονικής περιόδου. Η παρούσα μελέτη έχει στόχο να διερευνήσει ποιο προϊόν ονόμαζαν *κόκκο* οι Βυζαντινοί, ποια σημασία είχε το προϊόν αυτό για την οικονομία, ποια ήταν η φορολογία του και πώς δηλωνόταν στις πηγές.

Προβλήματα στην ερμηνεία της λέξης «κόκκος»

Κόκκος και *κόκκος σίτου* μνημονεύονται από τον 6ο αι. στους παπύρους ως φορολογούμενα προϊόντα. Τον 10ο αι., σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, απαντά μνεία του *κόκκου* ως φορολογικού βάρους. Αργότερα, τον 11ο και τον 12ο αι., σε αυτοκρατορικά έγγραφα παροχής φορολογικών απαλλαγών σε πλοία της μονής του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, αναφέρεται η υποχρέωση της

1. Από τις πολυάριθμες σχετικές μελέτες, εκτός από αυτές που θα αναφερθούν στις οικείες θέσεις, ενδεικτικά σημειώνω εδώ τις παλαιότερες μελέτες των Α. Ανδρεάδη, *Τστορία τής έλληνικης δημοσίας οικονομίας*, τ.1-2, Άθηναι 1918. - F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*. [Byzantinisches Archiv 9], Leipzig-Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960 (στο εξής F. Dölger, *Beiträge*). - G. Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927) 1-108, ανατ. Amsterdam 1969. Βλ. επίσης το συλλογικό έργο *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, τ. 1-3, εκδ. Α. Laiou, Washington DC 2002 (στο εξής: *Economic History*).

εμβλήσεως κόκκου, δηλαδή η υποχρέωση μεταφοράς του κόκκου προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας². Οι αναφορές αυτές ωστόσο, που διασώζονται σε σπαράγματα παπύρων ή αποτελούν μεμονωμένες μνείες στις μεταγενέστερες πηγές, δεν επαρκούν για να προσδιοριστεί το είδος του φορολογούμενου προϊόντος και η φύση του ομώνυμου φόρου, δεδομένου ότι η λέξη *κόκκος* είχε περισσότερες της μιας σημασίες.

Μια μερίδα ερευνητών, οι F. Preisigke, E. Crum και R. Rémondon, εντόπισε ότι ο προσδιορισμός του προϊόντος που δηλωνόταν με τις λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου*, ήταν προβληματικός, αλλά δεν οδηγήθηκε σε ικανοποιητική ερμηνεία του προβλήματος³. Ορισμένοι ερευνητές (F. Dölger, A.Ch. Johnson - L.C. West, G. Rouillard, N. Οικονομίδης και A. Harvey) θεώρησαν ότι είναι αυτονόητο ποιο προϊόν δήλωνε η λέξη. Από αυτούς ο F. Dölger⁴ και οι N. Οικονομίδης και A. Harvey, που ουσιαστικώς ακολούθησαν την άποψη του F. Dölger, θεώρησαν ότι με τη λέξη *κόκκος* δηλωνόταν το γέννημα του σιταριού και η φορολογία του⁵. Μια άλλη μερίδα, οι A.Ch. Johnson - L.C.

2. Για τη μνεία της λ. *κόκκος* βλ. ενδεικτικά *Greek Papyri in the British Museum*, vol. I-II, έκδ. F.G. Kenyon, vol. III, έκδ. F.G. Kenyon - H.I. Bell, vol. IV-V, έκδ. H.I. Bell, London 1893 κ.ε. (στο εξής: *P. Lond.*), ειδικά vol. IV (with an Appendix of Coptic Papyri by W.E. Crum), αρ. 1404.19,23, 1697.13, 1761.25. - Πατριάρχη Νικολάου Α' επιστολαί, έκδ. R.J.H. Jenkins - L.G. Westerink, *Patriarch of Constantinople Letters*, (Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies), Washington DC 1973 (στο εξής: *Πατριάρχη Νικολάου Α' επιστολαί*), αρ. 73, 320.7. - *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πατμου. Α' Αυτοκρατορικά*, έκδ. Ε.Λ. Βρανούση, Β' *Δημοσίων Λειτουργιών*, έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Άθηναι 1980 (στο εξής: *Έγγρ. Πάτμ.*), Α' 7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α.33 (1086).

3. Βλ. F. Preisigke, *Wörterbuch des griechischen Papyrusurkunden mit Einfluss der griechischen Inschriften, Ausschriften, Ostraka, Mumienschider usw. aus Aegypten*, τ. I-IV + Suppl. v. E. Kiessling, Heidelberg - Berlin 1924-1931 (στο εξής: F. Preisigke, *Wörterbuch*), λ. *κόκκος*. - *P. Lond.* IV, σ. 75-76 (σχόλια του W.E. Crum). - *Papyrus Grecs d'Apollônios anô*, έκδ. R. Rémondon, Caire 1953 (στο εξής: R. Rémondon, *Papyrus*), αρ. 65 και σ. 144.

4. Βλ. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948 (στο εξής: F. Dölger, *Schatz.*), αρ. 32, 23B. Αντίθεση παρατηρείται στην ερμηνεία της λέξης και σε βυζαντινολογικά λεξικά. Βλ. π.χ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδου γραμματείας, 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1968 (στο εξής: Εμμ. Κριαράς, *Λεξ.*), λ. *κόκκος*, με τις σημασίες «σπόρος, σπυρί, είδος κόκκινης βαφής, πρινοκκόκι, κουκκί». - E. Trapp, *Lexicon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts, 1. Band A-K*, (Österreichische Akademie der Wissenschaften), Wien 2001 (στο εξής: E. Trapp, *Lex.*), λ. *κόκκος*, με τη σημασία «δόσιμο σε σιτάρι».

5. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IX-XIe s.)*, (Institut de Recherches Byzantines, Monographies 2), Athènes 1996 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Fiscalité*), 97-98, 283. - A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, ελλ. μτφρ. Ε. Σταμπογλή, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, (MIET), Αθήνα 1997 (στο εξής: A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*), 179.

West, G. Rouillard, επέλεξε εντελώς διαφορετική ερμηνεία του *κόκκου*, εκείνη της βαφικής ύλης⁶. Η σημασία του *κόκκου* για τη βυζαντινή οικονομία και επομένως ο λόγος της φορολογίας του σε κάθε περίπτωση δεν σχολιάστηκε.

Στις προτάσεις ερμηνείας των ερευνητών τέθηκε μάλλον παρά λύθηκε το πρόβλημα ερμηνείας της λέξης *κόκκος* και του σχετικού φορολογικού βάρους. Ο προβληματισμός και οι θέσεις των ερευνητών αναδεικνύουν σειρά ερωτημάτων. Το πρώτο από αυτά αναφέρεται στη γενική σημασία της λέξης. Τί ακριβώς δήλωναν οι Βυζαντινοί με τη λέξη *κόκκος*; Το γέννημα του σιταριού, μια βαφική ύλη ή και τα δύο αυτά είδη; Το δεύτερο ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιο γεωργικό είδος ήταν ο *κόκκος* και ποια ήταν η διαφορά του *κόκκου σίτου* από τον *σίτον*. Το τελευταίο ερώτημα συνδέεται με τη φορολογία του *κόκκου* ή του φόρου που δηλώνεται με τη λέξη αυτή. Η *έμβλησις κόκκου* ήταν πραγματικά η υποχρέωση μεταφοράς σιτηρών και ο *κόκκος* φορολογική επιβάρυνση σε είδος, που αναφερόταν σε απαίτηση σιταριού, όπως πιστεύουν οι F. Dölger και A. Harvey; Σήμαινε ο *κόκκος* την υποχρέωση παράδοσης σιτηρών για «αγορά» σε προκαθορισμένη τιμή, όπως πρότεινε ο N. Οικονομίδης, ή με τη λέξη *κόκκος* δηλώνονταν μια βαφική ύλη, όπως πρότειναν οι A.Ch. Johnson - L.C. West και η G. Rouillard;

Για να δοθεί απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα προφανώς προέχει να διαπιστωθεί ποιο προϊόν δήλωναν οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου*. Κατόπιν πρέπει να αναζητηθεί η σημασία του προϊόντος αυτού για τη δημόσια οικονομία για να προσδιοριστεί η φύση του σχετικού φόρου. Θα αναζητηθούν λοιπόν στις πηγές μαρτυρίες, με στόχο να διαπιστωθεί η σημασία με την οποία χρησιμοποιούσαν τη λέξη *κόκκος* οι Βυζαντινοί και το προϊόν ή τα προϊόντα που δήλωναν με αυτή

6. Βλ. A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byzantine Egypt. Economic Studies*, Princeton 1949, ανατ. Amsterdam 1967 (στο εξής: A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt*), σ. 83, που προτείνουν δύο διαφορετικές βαφικές ύλες: *σαφράνι* ή *κρεμέζι*. - G. Rouillard, «Les taxes maritimes et commerciales d'après les actes de Patmos et de Lavra», στο *Mélanges Charles Diehl. I: Histoire*, Paris 1930, 227-289 (στο εξής: G. Rouillard, *Taxes*), 281. Η λ. *cochenille*, την οποία χρησιμοποιεί η συγγραφέας για να ερμηνεύσει τη λ. *κόκκος*, έχει στη γαλλική γλώσσα δύο σημασίες: δηλώνει την κοχενίλλη, ένα είδος εντόμου συγγενικού προς τη *βαφική κόκκο*, που βρίσκεται στο Μεξικό και επικάθεται στους κάκτους και από αυτό παρασκευάζεται βαφή λαμπρού ερυθρού χρώματος, και ύλη προς χρήση των βαφών (πρινοκόκκι). Προφανώς η G. Rouillard αναφέρεται στη δεύτερη σημασία, αφού η κοχενίλλη έγινε γνωστή στην Ευρώπη μετά την ανακάλυψη της Αμερικής. Βλ. H. Schwepe and H. Rosen-Runge, «Carmine- cochineal carmine and kermes carmine» R.L. Feller, *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*, Cambridge and National Gallery of Art, 1986, σσ.255-283, και κατ. στην παρούσα μελέτη.

επίσης, θα αναζητηθούν μαρτυρίες που να αναφέρονται στη σημασία των παραπάνω ειδών για τη δημόσια οικονομία. Αναφορές στον κόκκο θα αναζητηθούν σε όλα τα είδη των γραπτών πηγών από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο: σε αφηγηματικές πηγές, έγγραφα, σε κείμενα πρακτικής σημασίας, σε επιγραφές και σε παπύρους, όπου σημειώνεται αυτολεξεί ο κόκκος ή παράγωγά του και η ερμηνεία τους συμβάλλει στη διερεύνηση της λεξιλογικής ερμηνείας και της οικονομικής σημασίας του κόκκου.

Ο κόκκος στις βυζαντινές πηγές: κόκκος σίτου ή κόκκος βαφικής;

Η λέξη κόκκος είναι αρχαία ελληνική. Στην αρχαιότητα σήμαινε τον πυρήνα (κουκούτσι), το σπυρί, τον σπόρο απ' όπου βλαστάνει το φυτό, και μεταφορικά την ελάχιστη ποσότητα. Σήμαινε όμως και την κηκίδα που δημιουργείται πάνω στα κλαδιά της πρίνου, από την οποία παραγόταν βαφή χρώματος ερυθρού. Οι γνώσεις των αρχαίων φυσιολογικών για τον κόκκο, από τον οποίο παραγόταν βαφή, δεν ήταν ακριβείς. Πίστευαν ότι η κηκίδα της πρίνου, από την οποία παραγόταν η βαφή, ήταν ο καρπός της πρίνου. Τούτο παραδίδει ο Θεόφραστος, ενώ ο Διοσκουρίδης προβληματίζεται περισσότερο για τη φύση του κόκκου. Γράφει ότι η βαφική κόκκος είναι θάμνος, πάνω στον οποίο βρίσκεται ένας σχηματισμός, κάτι που μοιάζει σαν φακός. Αυτό το μαζεύουν και το λιώνουν και έχει φαρμακευτικές ιδιότητες. Ένα όμοιο τέτοιο μόρφωμα γεννιέται και πάνω στις δρυς στην Κιλικία. Έχει τη μορφή μικρού κοχλίου και οι γυναίκες, που το μαζεύουν, το ονομάζουν κόκκο. Ο Έλληνας περιηγητής Πausανίας και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος φαίνεται ότι είχαν καλύτερη γνώση του πράγματος. Ο Pausanias παραδίδει ότι ο κόκκος είναι θάμνος. Ο θάμνος αυτός ονομαζόταν από τους Γαλάτες ὄζ. Μέσα στον καρπό του θάμνου, γράφει ο Pausanias, αναπτύσσεται ένα ζώφιο, το αίμα του οποίου χρησιμοποιούν για τη βαφή μαλλιού⁷. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος ονομάζει *coccum* το ερυθρό

7. Βλ. H.G. Liddel - R. Scott, *A Greek-English Lexicon* [revised and augmented throughout by Sir H.St. Jones with the assistance of R. Mckenzie, Oxford 1996 (στο εξής *LS*). - A.A. Σακελλαρίου, *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ⁴Αθήναι 1887. - Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν Ἱστορία*, ἐκδ. S. Amigues, *Théophraste Recherches sur les plantes* [Collection des Universités de France], Paris 1989 (στο εξής: *Θεόφραστος*), τ. 2, III, 7.3. - Πεδάνιου Διοσκουρίδη Αναζαρβέως, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, ἐκδ. M. Vellmann, *De materia medica libri quinque*, Berlin 1958, τ. 1-3 (στο εξής: *Διοσκουρίδης*), IV, 48.1.1, αὐτ. 1.8. - Pausanias, *Ἑλλάδος περιήγησις*, ἐκδ. H. Hitzig - H. Blümner, *Pausania Periegeta, Graeciae descriptio*, Leipzig 1896-1910, 10, 36.1.8. - Του ἰδίου, *Φωκικά*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Ν. Παπαχατζής, Ἀθήναι 1955, σ. 36.1-2.

χρώμα. Όπως γράφει ο ίδιος, το χρώμα αυτό παράγεται από μια κηκίδα που βρίσκεται πάνω στον πρίνο, την οποία ονομάζουν *cusculium*⁸.

Στη βυζαντινή περίοδο επιβίωσε η αρχαία σημασία του σπόρου ή του πυρήνα αλλά και η σημασία της κηκίδας της πρίνου, από την οποία παράγεται βαφή. Μάλιστα η σημασία της λέξης *κόκκος* επεκτάθηκε και έφτασε να σημαίνει και την ίδια τη βαφή και το ύφασμα, που ήταν βαμμένο με τη βαφή αυτή. Τούτο προκύπτει από τα ερμηνεύματα των βυζαντινών λεξικών και εγκυκλοπαιδικών έργων, από τα βυζαντινά λεξιλογικά σχόλια σε αρχαία κείμενα αλλά και από τις αφηγηματικές και φιλολογικές πηγές και βέβαια από τις βυζαντινές συνταγές βαφής⁹. Σε όλες αυτές τις πηγές, όταν η λέξη σημαίνει τη βαφή και το νήμα ή το ύφασμα, που ήταν βαμμένο με τη βαφή αυτή, δεν συνοδεύεται από προσδιορισμό ή επεξήγηση¹⁰. Η σημασία του σπόρου ή του

8. Βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, έκδ. J. André, *Pline l'ancien, Histoire naturelle, Collection des Universités de France*, Paris 1962 (στο εξής: *Πλίνιος*), XVI, 12,32 και XXII, 1-3.

9. Βλ. Ησύχιος, έκδ. M. Schmidt, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τ. I-V, Halle 1868, ανατ. Amsterdam 1965 (στο εξής: *Ησύχιος*), λ. <κόκκος>: *ἐξ οὗ τὸ φοινικοῦν βάπτεται. Καὶ αὐτὸ τὸ χρῶμα καὶ τὸ γυναικεῖον μόριον. Καὶ ὁ τοῦ σίτου κόκκος. Κόκκον τὴν τοῦ σίτου κεχραμίδα*. Πρβλ. αὐτ., λ. <φοινικοῦν>: *πυρρόν, κόκκινον, αἵματῶδες*. - *Scholía in Theocritum vetera*, έκδ. C. Wendel, Leipzig 1914, ανατ. 1967, σσ. 1-352, poem. 5, 94 και 95c, στίχ. 3: *ὁ δὲ καρπὸς τῆς πρίνου κοκκοειδῆς ἐστὶ*. - *Σούδα*, έκδ. A. Adler, *Suidae Lexicon I-V*, Lipsiae 1928-1938 (στο εξής: *Σούδα*), 400: λ. *Βοσὸρ*: *τὸ ἱμάτιον τὸ ἀπὸ κόκκου βεβαμμένον κατὰ Ἑβραῖδα διάλεκτον*, αὐτ. 239.1: *τὰ κόκκου βαφθέντα... θέριστρα* (σημ.: τα *θέριστρα* ήταν είδος ενδυμάτων' βλ. E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods [B.C. 146 to A.D. 1110]*, vol. I-II, New York 1957, Boston 1970 [στο εξής: *Sophocles*], λ. *θέριστρον*). - *Ἑτυμολογικὸν Μέγα*, έκδ. Th. Gaisford, *Etymologicum Magnum seu vetius Lexicon*, Oxford 1848, ανατ. Amsterdam 1967, 570.56: *Λῶμα λέγεται καὶ τὸ εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἱματίου ἐπίβλημα, ἐκ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ κόκκου*. Η σημασία της βαφής απαντά σε συνταγές βαφής μάλλινων υφασμάτων και πετρωμάτων σε παπύρους του 4ου αι. Βλ. M. Berthelot - C. E. Ruelle (έκδ), *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 1-2, Paris 1888, ανατ. 1963 (στο εξής: *P. Holm.*), τ. 1, 22.3. - *Papyrus graecus Holmiensis. Recepte für Silber, Steine und Purpur*, έκδ. O. Lagercrantz, Leipzig - Uppsala 1913 (στο εξής: *P. Holm. L.*), 34.219: *λαβὼν κόκκον καὶ ὕδωρ κόπτε*. - *P. Holm.* 1. 22.5 (*P. Holm. L.* 34.220): *καὶ ἔψε οὕτως καὶ γάλα τὰ ἔρια καὶ ἔσται κόκκος*. - *P. Holm.* 1.156.1 (*P. Holm. L.* 40.331): *βαφὴ κόκκου γαλατικοῦ* (που αναφέρεται πιθανόν σε απομίμηση βαφής με κόκκο). - *P. Holm.* 2.361.21: *κόκκου γαλατικοῦ μέρος α'*. - *P. Holm.* 2.363.7: *καὶ κόκκον μετὰ ὄξους θερμῶνας*.

10. Για τη σημασία του *κόκκου* ως βαφής και για την ταύτιση της ονομασίας της βαφής με το βαμμένο νήμα ή ύφασμα βλ. Γρηγόριος Νύσσης, έκδ. W. Jaeger et al., *Gregorii Nysseni opera*, Leiden 1952 κ.ε. (στο εξής: *Γρηγ. Νύσσης*), τ. II, 195.7: *ποικίλη δὲ τῶν πέπλων ἡ ἴστουργία. Ἰάκινθος μὲν πορφύρα συμπλέκεται, τὸ δὲ τοῦ κόκκου ἐρύθημα τῇ βύσσῳ μίγνυται*, τ. VI, 44.4: *καὶ πορφύρα καὶ βύσσῳ καὶ κόκκῳ διὰ τινος τεχνικῆς λειτουργίας εὐκόσμως συννυφαινόμενον, σύγκρατον ἐκ πάντων...*, αὐτ. 330.5: *χρυσοῦ*

πυρήνα απαντά σχεδόν εξίσου συχνά στις βυζαντινές πηγές. Όταν η λέξη *κόκκος* έχει στα κείμενα τη σημασία του σπόρου ή του πυρήνα, συνοδεύεται κατά κύριο λόγο από τη διευκρίνιση του είδους του φυτού, στο οποίο ανήκει ο σπόρος ή ο πυρήνας, π.χ. *κόκκος σίτου* ή *κριθής*¹¹. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν συχνά τις λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου* (ή *κριθής*) με τη σημασία του σπόρου, από τον οποίο

καὶ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ κόκκου τὰς αὐγὰς συγκεράσας ἐν τῷ ὑφάσματι, ὥστε σύμμικτον ἐκ πάντων ἀπαστράπτει τὸ κάλλος. - Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἐξουσιῶν*, introduction, critical texts, translation, commentary and indices by A.C. Bandy, *Ioannes Lydus on Powers or the Magistracies of the Roman State*, Philadelphia 1983 (στο εξής: *Λυδός, Περὶ ἐξουσιῶν*), 88.9: *...δίπλακες ἀπὸ κόκκου.* - Του ιδίου, *Περὶ μηνῶν*, ἐκδ. R. Wünsch, *Ioannis Lydi liber de mensibus*, Leipzig 1898, ανατ. 1967 (στο εξής: *Λυδός, Περὶ μηνῶν*), 1.21.11: *τὴν βασιλικὴν ἐσθῆτα εἰς τιμὴν Ἡλίου καὶ Ἀφροδίτης ἐκ πορφύρας καὶ κόκκου κατασκευάζεται διετύπωσεν*, αυτ. 21.20: *ἐκ τριῶν... ἀποτελεῖται χρωμάτων ἐκ πορφύρας, κόκκου καὶ ἰσατίδος βοτάνης.* - Διγενῆς Ακρίτας, ἐκδ. E. Trapp, *Digenes Akrites, Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, (Wiener Byzantinistische Studien VIII), Wien 1971, Z 3440, αυτ. 3637: *τὰ τέσσαρα ὄνυχια τοῦ δηλωθέντος ἵππου μετὰ τοῦ κόκκου ἐτύγγανον ἅπαντα βεβαμμένα.* Μνείες του κόκκου με τη σημασία της βαφικῆς ὕλης ή του βαμμένου με κόκκο υφάσματος απαντούν έως τον 13ο αι. Βλ. π.χ. Νικόλαος Μεσαρίτης, *Δητήριον*, ἐκδ. A. Heisenberg, «Neue Quellen. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208», στου ιδίου, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, (Variorum Reprints), London 1972 (στο εξής: A. Heisenberg, *Quellen*), II, ii, 32.13: *καὶ τῇ ἐκ κόκκου ὑποσημάνσει, ὅποια γράφειν διὰ καλάμου βασιλέως χεῖρ δεδίδαται.* Η μνεία της λέξης στο ἔπος του Διγενῆ Ακρίτα φαίνεται ότι αποτελεί λόγια επιβίωση της αρχικῆς σύνταξης του ἔργου. Για τη χρονολόγηση του ἔπους του Διγενῆ βλ. τα σχόλια του εκδότη και Α. Μαρκόπουλος, «Ο Διγενῆς Ακρίτας και η βυζαντινὴ χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση», *Αριάδνη* 5 (1989) 165-171.

11. Ιωάννης Μόσχος, (*Λειμωνάριον*) *Pratum spirituale*, PG 87³, 183, στήλ. 3056.13: *ἀλλ' ἐπειδὴ καύσων ἐστὶν πάνν, καὶ οἱ κόκκοι τοῦ σίτου ἐκ τῶν σταχῶν ἐκτίπτουσι.* - *Γεωπονικά*, ἐκδ. H. Beckh, *Die Geoponika des Kassianos Vasus*, Leipzig 1895, ρωσ. μτφρ. E.E. Lipšić, *Geoponiki. Vizantijskaja selskochozjaistvenaja enciclopedia*, Moskva - Leningrand 1960 (στο εξής: *Γεωπονικά*), βιβλ. 2.16.3.2: *ἔχοντας κόκκους πλήρεις καὶ τελείους, καὶ εἰς σπόρον...*, βιβλ. 7.35.2.2: *καὶ 3 κόκκοι τῆς ροιᾶς*, βιβλ. 12.18.1.3: *τίθει... τοῦ σπέρματος κόκκους β' ἢ γ'*, βιβλ. 13.2.1.2: *τρεῖς κόκκοι σινηπέως χῶσον*, βιβλ. 13.10.12.1: *εἴ τις κόκκον σίτου βάλει.* Με χαρακτηριστικό τρόπο αποδίδεται η σημασία του κόκκου ως σπόρου σιταριού στον *Φυσιολόγο*, εγχειρίδιο ζωολογίας και φυτολογίας που αγαπήθηκε και διαβάστηκε ιδιαίτερα από τους Βυζαντινούς. Βλ. *Φυσιολόγος*, ἐκδ. F. Sbordone, *Physiologus*, Romae 1936, ανατύπ. 1991 (στο εξής: *Φυσιολόγος*), 12, 47.4-5: *(ὁ μύρμηξ) τὸν κόκκον τοῦ σίτου τὸν ἔξω τῆς τρύπης αὐτοῦ ἔσω κομίζει*, αυτ. 13.21: *τοὺς κόκκους τοῦ σίτου*, αυτ. 13.37, αυτ. 49.7-8: *(ὁ μύρμηξ) ὀσμᾶται εἰς τὸ στέλεχος τοῦ στάχου, καὶ ἀπὸ τῆς ὀσμῆς γινώσκει ἢ κριθὴ ἐστὶ ἢ σίτος. Καὶ εἰ μὲν κριθὴ ἐστίν, οὐκ ἀνέρχεται, εἰ δὲ σίτος ἀνέρχεται καὶ καταβιβάζει τὸν κόκκον.* - Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, (CB), τ. I-III, Bonnae 1841-1897, τ. III, 81.7: *σίτου κόκκος ἢ κριθῆς.* - Μιχαὴλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Glykae Annales*, (CB), Bonn 1836, σσ. 3-457 και 460-625 (στο εξής:

βλασταίνει το φυτό. Η σημασία αυτή χρησιμοποιήθηκε πολύ συχνά μεταφορικά στα πατερικά κείμενα, για να δηλωθεί η μυστική έννοια της γέννησης ή της αναγέννησης από τον θάνατο¹². Η λέξη *κόκκος*, εξ όσων γνωρίζω, δεν απαντά με τη σημασία του καρπού των δημητριακών. Ο καρπός των δημητριακών δηλώνεται στις πηγές ως *σίτος* ή ως *κριθή*¹³. Ο *κόκκος σίτου* λοιπόν των βυζαντινών πηγών αποτελούσε διαφορετικό προϊόν από τον *σίτον*, που ήταν και εξακολουθεί να είναι στη νέα ελληνική γλώσσα, ένα περιληπτικό όνομα, που δηλώνει τον «καρπό του σιταριού», το «γέννημα». Από την εξέταση επομένως των βυζαντινών κειμένων προκύπτει ότι η σημασία της βαφής, όπως και η σημασία του σπόρου γενικά και συχνότερα του σπόρου σιταριού, ήταν κοινές σημασίες της λέξης.

Από τον 11ο και κυρίως μετά τον 12ο αι. η λέξη *κόκκος* απαντά και ως δεύτερο συνθετικό λέξεων, που δηλώνουν φυτά, αγροστώδη και άλλα. Η σύνθετη λέξη δήλωνε τον σπόρο των φυτών αυτών. Σε κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου παραδίδονται οι τύποι *λινοκό-*

Μιχ. Γλυκάς): *εἶτε γὰρ σίτου κόκκον εἴποις εἶτε κρίθους, εἶ ἕτερον σπέρμα οἰονδήποτε.* Για τη λ. *κόκκος* με τη σημασία του σπόρου συνοδευόμενη από τον προσδιορισμό του φυτού, στο οποίο ανήκει ο σπόρος, που απαντά πολύ συχνά στα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας σε σχήματα λόγου, μεταφορές ή παρομοιώσεις, βλ. κατ. σημ. 12 της παρούσας μελέτης.

12. Βλ. τη μεταφορική σημασία του *κόκκου σίτου* στα πατερικά κείμενα: *Γρηγ. Νύσσης*, τ. III, 177.23-27: *τοῦ κόκκου... τοῦ ἀποθνήσκοντος καὶ οὕτω μετὰ πλειόνων κόκκων ἀναβλαστάνοντος... τίς γὰρ ὁ ἀποθνήσκων κόκκος καὶ τῷ ἰδίῳ τῆς ἀναστάσεως στάχτι σωρείαν κόκκων ἐν ἑαυτῷ*, τ. IX, 259.20: *οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπείρεις ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, εἰ τύχοι σίτου ἢ τινος τῶν λοιπῶν σπερμάτων*, αυτ. 471.12: *ὅσον διαφέρει ὁ στάχυς τοῦ κόκκου ὅθεν ἐκφέεται*. - Αμφιλόχιος Ἰκονίου, *Κατὰ Ἀποτακτικῶν ἢ Γεμελλιτῶν*, ἐκδ. C. Datema, *Amphilochii Iconiensis Opera*, (Corpus Christianorum, Ser. Gr. 3), Turnhout 1978, σ. 214. - Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὅμιλοι* (στο εἶδος: *Ἰω. Χρυσόστομος*), ἐν *PG* 48, στήλ. 1067.55-56: *Τὸ κλῆμα τῆς ἀμπέλου, καὶ ὁ κόκκος τοῦ σίτου*, αυτ. στήλ. 1093.36: *ζύμη καὶ κόκκῳ σινηπίος*, *PG* 55, στήλ. 282.51: *τὴν γῆν δεχομένην κόκκον σίτου στερεόν*, *PG* 59, στήλ. 512.14-16: *ὁ δὲ σπόρον καταβάλλον σκάπτει, εἶτα καταβάλλει τὸν κόκκον, εἶτα ἐπάγει τὴν γῆν, καὶ ἐν τῷ βάθει τίθησιν*, *PG* 61, στήλ. 357.19: *Ἄλλὰ γυμνὸν κόκκον εἰ τύχοι σίτου*, *PG* 64, στήλ. 23.59: *Σπείρον τοῦτον τὸν κόκκον...*

13. Για την ερμηνεία της λ. *σίτος* ως ο «καρπός του σιταριού», το «γέννημα», βλ. ενδεικτικά E. Kiessling, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten*, Wiesbaden 1955-1973 (στο εἶδος: *SB*), αρ. 9690.6 (346 μ.Χ.), αρ. 9692.9,15 (4ος αι.), αρ. 9695.6 κ.ε. Η λ. *σίτος* με τη σημασία αυτή απαντά πάρα πολύ συχνά στις βυζαντινές πηγές. Βλ. ακόμη *Νεαρά Τιβερίου* (575 μ.Χ.), στο *Jus Graecoromanum*, τ. 1-8, ἐκδ. I. και Π. Ζέπου, Ἄθῆνα 1931 (στο εἶδος: *JGR*), τ. 1, nov. XI: *τῆς ἐτησίας ἐμβολῆς κατ' οὐδένα τρόπο ἐλαττωμένης· δεῖ γὰρ τὸ μέτρον ἅπαν τοῦ τε σίτου καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν καὶ συντελεσθῆναι καὶ εἰσκομισθῆναι...*, όπου φαίνεται η διαφοροποίηση του *σίτου* από τα άλλα αγροτικά εἶδη, τα οποία δεν απαριθμούνται.

κο(υ)κκος, που ήταν ο σπόρος του λιναριού και ξυλόκο(υ)κκον, που ήταν ο σπόρος του κερατίου, δηλαδή του ξυλοκέρατου ή χαρουπιού στη νέα ελληνική. Στα βυζαντινά κείμενα το ξυλόκο(υ)κκον απαντά και ως κοκκίον ξύλινον ή κεράτιον ή απλώς κοκκίον. Η λέξη κοκκίον δήλωνε μονάδα μέτρησης βάρους ή μικρή νομισματική μονάδα. Σε μετρικά κείμενα του 14ου αι. το νόμισμα υποδιαιρείται σε κοκκία ξύλινα και σίτινα. Ο τύπος κοκκόδαφνον σήμαινε τον σπόρο του φυτού δάφνη, ενώ το ελαιόκοκκον, τον πυρήνα της ελιάς¹⁴. Από τον 13ο αι. στα βυζαντινά κείμενα με τη λέξη πρινοκόκκιον ή με το δημώδη τύπο πρινοκόκι δηλωνόταν ο κόκκος της πρίνου, δηλαδή η κηκίδα της πρίνου¹⁵. Από τον 15ο αι. απαντούν στις πηγές και οι τύποι σιτόκοκκον ή κριθόκοκκον. Με τις λέξεις αυτές δηλωνόταν μικρή υποδιαίρεση του κερατίου και ήταν μονάδες μέτρησης βάρους¹⁶. Συχνή είναι στις πη-

14. *Εγγρ. Πάτμ.* Β' 50.119-120 (1073): σίτ(ου) μόδ(ιοι) διακό(σιοι) ἐξί(κ)οντα, κριθ(ῆ)ς μόδ(ιοι) ἑκατὸν πεντί(κ)οντ(α), φάβαν μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε), λινοκόκκου μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε) ...λινοκόκκου μόδ(ιοι) ὀκτώ. - *Εγγρ. Πάτμ.* Α' 11.25 (1197). - P. Schreiner, «Ein Prostagma Andronikos' III für die Monembasioten in Pegai (1328) und das gefälschte Chrysobull Andronikos' II für die Monembasioten im byzantinischen Reich», *JÖB* 27 (1978) 203-228, κείμενο 207-213, 217-225 (στο εξής: P. Schreiner, Prostagma), 219.27. Του ιδίου (ἐκδ.), *Texte zur spätbyzantinischen Finanz-und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Bibliotheca Vaticana*, (Studi e Testi 344), Città del Vaticano 1991 (στο εξής: P. Schreiner, *Texte*), 1.15: ὑπὲρ λινοκούκου μοδίων θ' (νομίσματα) θ', αυτ. 37.64.67 κ.π.ά. - E. Schilbach, *Byzantinische metrologische Quellen*, (Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 19), KBE, Θεσσαλονίκη 1982 (στο εξής: E. Schilbach, *Quellen*), IV.1.2-3 (σ. 134): τὸ ἐν στάγιον ἰστᾶ κεράτια ἤτοι ξυλόκοκκα β[δ], τὸ ἐν ξυλόκοκκον ἔχει σιτόκοκκα ε, αυτ. 12: τὸ ἐν στάγιον ἰστᾶ κριθόκοκκα θς', αυτ. 13-17, αυτ. IV.3.31 (σ. 135): ἕκαστον δὲ κεράτιον εἰς σίτου κόκκους δ', (αντί σιτόκοκκον), αυτ. 8.15 (σ. 142): το νόμισμα ἔχει κοκκία ξύλινα κδ' και σίτινα ζς

15. Βλ. C. du Fresne domino du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lugduni 1688, ανατ. Graz 1958 (στο εξής: *Du Cange*), λ. πρινοκόκκη με την ερμηνεία «coccus Ilicis» (σημ.: «ilex» στα λατ. η πρίνος). - Νεαρά Ανδρονίκου Β' (1295), *JGR*, τ. 1, 526.41.44. - F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Vindobonae 1860-1890, ανατ. Ἀθήναι - Aalen 1968 (στο εξής: *MM*), τ. 5, 164.30 και 165.3 (1301). - *MM* τ. 3, 128.28 (1361). - H. Hunger - K. Vogel, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jhs*, Wien 1963, 67. 29 (σ. 114). Η λ. πρινοκόκι απαντά και στα *Γεωπονικά* 11.14.1.1 (*Περὶ πρινοκοκκίων*). Επειδή η χρονολόγηση της παρασκευής του πολυδιαβασμένου αυτού πονήματος εξακολουθεί να παρουσιάζει προβλήματα η αναφορά της λέξης εκεί δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ορόσημο. Βλ. J.L. Teall, «The Byzantine agricultural tradition» *DOP* 25 (1971) 39-59 εδῶ 40-41 με τη σημ. 15 για τα προβλήματα και τη χρονολόγηση παρασκευής των *Γεωπονικών*.

16. Βλ. E. Schilbach, *Quellen*, ὀ.π. και 179. - Του ιδίου, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, σ. 186. Στις βυζαντινές πηγές δεν απαντούν, εξ ὅσων γνωρίζω, οι τύποι σιτόκοκκον ή κριθόκοκκον, ούτε η έκφραση κόκκος βρώμης, για να δηλώσουν τον σπόρο των ειδών αυτών.

γές και η χρήση της μεταφορικής σημασίας της λέξης *κόκκος* ως ελαχίστης ποσότητας¹⁷.

Ο *κόκκος* λοιπόν δήλωνε δύο διαφορετικά προϊόντα της δασικής παραγωγής και της γεωργικής παραγωγής. Πρέπει επομένως κατά την ερμηνεία των πηγών να γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφορετικών ειδών που δήλωνε η λέξη: της βαφικής ύλης και του σπόρου των δημητριακών. Στη συνέχεια πλέον θα αναφερθούν οι μαρτυρίες των πηγών, στις οποίες γίνεται αναφορά στον κόκκο, και οι απόψεις των ερευνητών για τη σημασία της λέξης. Θα εξετασθεί σε ποιο προϊόν αναφέρεται η λέξη και θα αναζητηθεί η αξία του προϊόντος για τη δημόσια οικονομία. Θα προηγηθεί η εξέταση των μαρτυριών, που κατά την άποψη των ερευνητών αναφέρονται στο γέννημα του σιταριού και θα ακολουθήσει η εξέταση μαρτυριών που αναφέρονται στη βαφική ύλη.

Για την ορθή εκτίμηση όμως των μαρτυριών των βυζαντινών πηγών είναι απαραίτητο να προηγηθούν ορισμένες παρατηρήσεις για τις σημασίες της λέξης με βάση τις σύγχρονες γνώσεις για τη δασική εντομολογία (*υλωρική*) και τη γεωργική παραγωγή. Ο *κόκκος* της πρίνου δεν είναι θάμνος, καρπός ούτε ζωύφιο, που ζει μέσα στον καρπό της πρίνου, όπως πίστευαν οι αρχαίοι φυσιδίφες και οι Βυζαντινοί. Στην επιστήμη της υλωρικής *κόκκος βαφική* ονομάζεται ένα είδος ψείρας, ο *coccus ilicis L.* ή *tinctorius*, που ανήκει στην οικογένεια των κοκκιδών. Τα έντομα της οικογένειας αυτής προσβάλλουν δασικά και οπωροφόρα δέντρα. Το θηλυκό εναποθέτει τα αυγά του στα φύλλα των δένδρων, πεθαίνει και τα σκεπάζει με το σώμα του. Το νεκρό σώμα δημιουργεί ένα αποξηραμένο επικάλυμμα, τη λεγόμενη *ζωοκηκίδα*, μέσα στην οποία παρασιτούν οι νύμφες του εντόμου. Η ζωοκηκίδα έχει σχήμα σφαιροειδές, στο μέγεθος ενός κόκκου κεγχριού ή πιπεριού, που, όταν τριφτεί, μεταβάλλεται σε υπόλευκη σκόνη με βαφικές ιδιότητες. Με την προσθήκη ανάλογων οξέων ή αλάτων αποκτά χρώμα υπόφαιο, υποκίτρινο, ιώδες, μελανό ή ερυθρόφαιο. Με τη βαφή αυτή έβαφαν από την αρχαιότητα μαλλί στην περιοχή της μεσογειακής λεκάνης και αργότερα μετάξι, έως την ανακάλυψη των βαφών ανιλίνης τον προπερασμένο αιώνα. Οι Άραβες ονόμαζαν *kirmitiz* τη βαφή που προερχόταν από τη ζωοκηκίδα της *κόκκου*. Από την αραβική ονομασία προέρχονται και οι νεότερες ελληνικές λέξεις *κρεμέζι* (για τη βα-

17. Η λ. *κόκκος* εξακολούθησε να είναι σε χρήση και στη νέα ελληνική γλώσσα. Σημαίνει τον ελαχίστο μεγέθους καρπό, αλλά διατηρεί και την αρχαία σημασία του σπόρου και της ελαχίστης ποσότητας και στην επιστημονική ορολογία δηλώνει τη *βαφική κόκκο*. Βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήναι 1949-1950 (στο εξής: Δημητράκος, Λεξ.). - Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήναι 1952 (στο εξής: Σταματάκος, Λεξ.).

φή) και κέρμης (για τη βαφική κόκκο). Στα μεσαιωνικά λατινικά ο κόκκος λεγόταν *grana*. Τα φυτικά είδη, πάνω στα οποία δημιουργείται η ζωοκηκίδα της βαφικής κόκκου, ευδοκιμούν στο φρυγανικό οικοσύστημα και είναι η *quercus coccifera*, της οποίας η ελληνική ονομασία είναι *δρυς η κοκκοφόρος* ή *πρίνος* και η *quercus ilex*, της οποίας η ελληνική ονομασία είναι *δρυς η αριά* ή κοινώς *αριά*¹⁸.

Για τη γεωργική παραγωγή ο σπόρος για φύτεμα είναι ένα ειδικό προϊόν και όχι απλώς ένα μέρος της σοδειάς που φυλάγεται για το σπόρο της επόμενης χρονιάς. Ο σπόρος των δημητριακών που προορίζεται για καλλιέργεια και ο καρπός που προορίζεται για κατανάλωση, δηλαδή την κατασκευή αλεύρων, είναι δύο διαφορετικά είδη. Η διαφορά είναι ουσιαστική. Πριν ακόμη από τη βιομηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγής και το γενετικό καθορισμό των κατάλληλων χαρακτηριστικών του σπόρου σε ειδικά εργαστήρια, που διενεργείται τις τελευταίες δεκαετίες στη σύγχρονη γεωργία, οι αγρότες επιδίωκαν και πετύχαιναν τη συγκέντρωση του κατάλληλου σπόρου με πιο απλά μέσα. Ο σπόρος έπρεπε να είναι καθαρός από ανεπιθύμητες προσμίξεις με σπέρματα άλλων φυτών, επιβλαβών για την υγεία του ανθρώπου και επιλεγμένος από εύρωστα φυτά, ώστε να επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή παραγωγή σε ποιότητα και ποσότητα. Τα φυτά, από τα οποία θα συγκεντρώνονταν ο σπόρος, επιλέγονταν πριν από τον θερι-

18. Στην ίδια ομάδα με τη βαφική κόκκο ανήκει ο *kermococcus vermilio*, η *κοχενίλλη* και άλλες συγγενικές μορφές. Οι απόψεις των ερευνητών δίστανται για το είδος του εντόμου, από την κηκίδα του οποίου παρασκευάζαν βαφή στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Ο M. Balachowski υποστήριξε ότι χρησιμοποιούνταν το είδος *vermilio Planch* (βλ. R. Pfister, «Teinture et Alchimie dans l'Orient Hellenistique in Seminarium Kondakovianum», *Recueil d'Études. Archéologie. Histoire d'Art, Études Byzantines* 7 (1935) 1-59 (στο εξής: R. Pfister, Teinture), 20. - G. Steigerwald, «Die Purpursorten im Preisedikt Diokletians vom Jahre 301», *BF* 15 (1990) 219-276 (στο εξής: G. Steigerwald, Purpursorten), 262. Η *κοχενίλλη*, που ερχόταν από το Μεξικό, αντικατέστησε τη χρήση του κέρμη στη Δυτική Ευρώπη από τον 16ο ως το τέλος του 19ου αι., οπότε άρχισε η χρήση των χρωμάτων *ανιλίνης*. Η *δρύς η κοινή* ή αλλιώς *αριά* και ο *πρίνος*, κοινώς *πουρνάρι*, ανήκουν στην οικογένεια *quercus*. Είναι είδη αυτοφυή που ευδοκιμούν σε πάρα πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου και στα παράλια της Μ. Ασίας. Βλ. M.M.Ch. Daremberg - Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, τ. I-V, Paris 1877-1919, ανατ. Graz 1962-1963. - Π. Δρανδάκης, *Εγκυκλοπαίδεια*, λλ. *κόκκος* και *δρύς*. - *Dictionary of the Middle Ages*, έκδ. I.R. Strayer - J. Reese, 1904-1987 (στο εξής: *DMA*), λλ. *dyes and dyeing*, *qirmiz*, *scarlet*, με τη σχετική βιβλιογραφία. - Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (στο εξής: *Du Cange [Lat.]*), λ. *grana*. - J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1945-1958, *granum*. - O. Rackham, «Observations on the Historical Ecology of Boeotia» *ABSA* 78 (1983) 291-351. - *Εικονογραφημένο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, (Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος), Αθήνα 2003, λλ. *κέρμης* και *κοχενίλλη*.

σμό. Την ώρα της συγκομιδής ο σπόρος του σιταριού που προοριζόταν για κατανάλωση, μετά το αλώνισμα λιχνιζόταν μια μόνο φορά για να χωρίσει από τα άγανα. Το σπέρμα του σιταριού, που προοριζόταν για τη σπορά της επόμενης χρονιάς, λιχνιζόταν δύο φορές και καθαριζόταν, προφανώς με το χέρι, από προσμίξεις με σκύβαλα και πέτρες (ψήγματα πυριτόλιθου, που προέρχονταν από τα χρησιμοποιούμενα στο αλώνισμα εργαλεία) ή από παράσιτα, όπως η ήρα, που συνήθως φύονται μαζί με τα δημητριακά και είναι επιζήμια για την ανάπτυξη των φυτών και επιβλαβή για την υγεία του ανθρώπου.

Ο κόκκος ως γεωργικό προϊόν: Κόκκος σίτου

α. Οι απόψεις των ερευνητών και οι μαρτυρίες των παπύρων

Ο F. Preisigke, στο *Λεξικό των ελληνικών παπύρων*, ερμήνευσε τη λέξη *κόκκος* ως τον «πυρήνα της ροδιάς», τον «σπόρο της ήρας ή των δαφνοειδών ζιζανίων», που αναπτύσσονται ανάμεσα στα σιτηρά. Όπως παρατήρησε όμως ο ίδιος, φαίνεται ότι η λέξη έχει διαφορετική σημασία σε πάπυρο του 8ου αι., όπου διασώζεται απόσπασμα συμβολαίου μίσθωσης, και σε απόσπασμα επιστολής, που διασώθηκε σε κοπτικό πάπυρο του 8ου αι. από την Αφροδιτώ. Ο ερευνητής κατέληξε στη διαπίστωση ότι οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σί(του)* στα αποσπάσματα αυτά δεν μπορούν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά¹⁹.

Η ενδεδειγμένη ερμηνεία της λέξης *κόκκος* προβλημάτισε και τον E. Crum, που ασχολήθηκε με την έκδοση και τον σχολιασμό της επιστολής του 8ου αι. Στην επιστολή αυτή παραδίδεται η απαίτηση άμεσης παράδοσης στις αρχές του οφειλόμενου *σίτου* ή του *απαργυρισμού* του: (*και μη έχοντα σιτον απαιτει εκ των*] [το]ιουτων τον απ[α]ργ[υρ]ισμον) ...ετι μην και [το] εν κόκκο ει [δ]ει απαργυρι[σ]μον λοιπόν μη αμελήσης. Οι οφειλόμενες ποσότητες σε *σίτον* και *κόκκον σίτου*, που είχαν καθυστερήσει να φθάσουν στις κρατικές σιταποθήκες, κατα-

19. Βλ. F. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. *κόκκος*, όπου ο ερευνητής παραπέμπει στους *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19 (αβέβαιη χρονολόγηση π.θ. 8ος αι.), αρ. 1697.13 (πρώτο μισό 8ου αι.). Βλ. ωστόσο και F. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. *κοκκοειδής*, με παραπομπή και πάλι στον *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19: ...τον] εν κοκκοει[δ]ει απαργυρι[σ]μον... αυτή τη φορά με την εντελώς διαφορετική σημασία *scharlachfarbig* (= αυτός που έχει χρώμα *σκαρλάτο*). Βλ. και E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκοειδής*, με τις σημασίες: σε «είδος σκαρλάτου», «ερυθρός» σε κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Προφανώς η ορθή ανάγνωση του *κοκκοει[δ]ει* στον πάπυρο του 8ου (;) αι. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19, είναι αυτή του σχολιαστή W.E. Crum, «Appendix of Coptic Papyri», στην έκδ. H.I. Bell, σ. 76: *κόκκω εἶδει* (= σε μορφή *κόκκου*). Για τη σημασία της λ. *σκαρλάτος* βλ. κατ. σημ. 67 της παρούσας μελέτης.

γράφονται αναλυτικά στο τέλος της επιστολής. Ο E. Crum ερμήνευσε τη λέξη *κόκκος* ως τον «καρπό του σιταριού», το «γέννημα», και παρατήρησε ότι καταφανώς στην επιστολή γίνεται λόγος για τον *απαργυρισμό* του σιταριού (*[το] εν κόκκο ει [δ]ει απαργυρι[σ]μόν*). Η διάκριση όμως του *σίτου* από τον *κόκκον σίτου*, που αναγράφεται στο τέλος της επιστολής, προβλημάτισε, όπως αναφέρθηκε, τον εκδότη. Ο E. Crum προσπάθησε να εντοπίσει τη διαφορά των δύο προϊόντων, αλλά οδηγήθηκε σε αδιέξοδο. Κατέληξε να διατυπώσει, με πολλούς ενδοιασμούς, την υπόθεση ότι οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου* δήλωναν το αλωνισμένο σιτάρι, ενώ το αλώνευτο σιτάρι λεγόταν απλώς *σίτος*. Τη λέξη *κόκκος* στο απόσπασμα συμβολαίου μίσθωσης του βου αι. ο E. Crum μετέφρασε σιτάρι, χωρίς σχόλια²⁰.

Σε ιδιωτική επιστολή, σε πάπυρο του 8ου αι. πάλι, διασώθηκε η διαμαρτυρία ενός φορολογούμενου, του αββά Ιωσήφιου, για την άνοδο της τιμής του *κόκκου* εξαιτίας της ανομβρίας. Ο R. Remondon, που εξέδωσε και σχολίασε την επιστολή, θεώρησε πιθανό ότι ο αναφερόμενος στην επιστολή *κόκκος* δήλωνε φόρο σε είδος, όπως φόρος σε είδος ήταν ο *κόκκος* και στην επιστολή του 8ου αι. από την Αφροδιτώ. Δεν διευκρίνισε όμως ποιο προϊόν ήταν ο *κόκκος*²¹.

Η λεξιλογική ερμηνεία της λέξης και οι μαρτυρίες από παπύρους,

20. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.9-20 ...*εαν θελεις το σωσ[α] της ψυχης σου εκπεμψον μετα πασης συντομ[ια]ς το τα[γεν] μετρον... ...και μη εχ[οντα σιτον απαιτει εκ των] [το]ιουτων τον απ[α]ργ[υ]ρισμον... ει[μ]η και τον εν κοκκοει[δ]ει απαργυρι[σ]μον λοιπον μη αμελησης...*, αυτ. 24: ...*εν κοκκω σιτου αρτ χηθ...*, αυτ. 25: ...*σι αρ ,αφμγ ιβ'...*, και σ. 76, όπου σχόλια του W.E. Crum, «Appendix of Coptic Papyri», για την ερμηνεία της λέξης (= *σιτου αρταβων*). Ο φόρος σε είδος και ο *απαργυρισμός* του φόρου, δηλαδή η μετατροπή του σε χρήμα, προορίζονταν για το στρατό. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.7 (αβέβαιη χρονολόγηση σύμφωνα με τον εκδότη H.I. Bell): ...*καθοτι το ρουζ[ι]κον των Μωαγαριτων θελομεν εξαπολυ[σαι]?*... Ο W.E. Crum, ό.π., σ. 75-76, τοποθετεί χρονικά την επιστολή στα έτη 708-710 και την εντάσσει σε μια ομάδα υπηρεσιακών επιστολών, που απευθύνει ο μουσουλμάνος κυβερνήτης της Αιγύπτου μέσω του παγάρχη στους κατοίκους των πόλεων. - *P. Lond.* IV, αρ. 1697.13 (πρώτο μισό βου αι.).

21. Βλ. R. Rémondon, *Papyrus*, αρ. 65 και σ. 144, όπου ο ερευνητής σχολιάζει το περιεχόμενο της ιδιωτικής επιστολής των αρχών του 8ου αι. (ca. 710-711). Ο *κόκκος*, παρατηρεί ο R. Rémondon, μνημονεύεται και στον *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19,23 μεταξύ των καθυστερούμενων φόρων σε είδος, τους οποίους απαιτούσε το κράτος. Η επιστολή του αββά ίσως αναφέρεται σε μια ανάλογη περίπτωση. Ο αββάς όφειλε να παραδώσει τον *κόκκο* στο κράτος σε είδος και έπρεπε να τον αγοράσει από τους χωρικούς της *παγαρχίας* του. Ο R. Rémondon παραθέτει, χωρίς να σχολιάζει, τη διαφορετική ερμηνεία της λ. *κόκκος* ως «*ivraie*», δηλαδή το «ζιζάνιο *αίρα*» (*ήρα*) ή ο «σπόρος του ζιζανίου», από τον M. Schnebel (βλ. M. Schnebel, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Aegypten*, [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 7], München 1925, 119).

που χρονολογούνται στα τελευταία χρόνια της αρχαίας εποχής, μπορούν να δώσουν απάντηση στον προβληματισμό των ερευνητών.

Στους παπύρους παραδίδεται η πρακτική των αρχαίων γεωργών για την προετοιμασία της σποράς. Δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν των νεότερων χρόνων, που περιγράφηκε παραπάνω. Σε δύο αποσπάσματα παπύρων από την Οξύριγχο διασώθηκαν αιτήσεις γεωργών δημοσίων κτημάτων προς τις αρχές για παραχώρηση σπέρματος σιταριού για σπορά. Η φρασεολογία και στα δύο αποσπάσματα είναι πανομοιότυπη. Οι γεωργοί στην αίτησή τους προς τις αρχές ζητούν δανεικό σπόρο από τη σοδειά του σιταριού της περασμένης χρονιάς. Δηλώνουν ότι θα σπείρουν, αφού *κοκκολογήσουν* το γέννημα, που θα τους παραχωρηθεί. Δηλαδή θα διαλέξουν τον σπόρο από το γέννημα έναν-έναν *κόκκο*, για να είναι ο σπόρος καθαρός από τυχόντα σπέρματα κριθής και ήρας, που θα νόθευαν την ποιότητα του σπέρματος. Το σπέρμα του σιταριού υπόσχονται οι γεωργοί ότι θα το επιστρέψουν την επόμενη χρονιά, όταν θα καταβάλουν το φόρο²². Στα κείμενα αυτά είναι φανερή η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στο γέννημα, δηλαδή

22. B.R. Grenfell - A.S. Hunt - H.I. Bell - E. Lobel - E. Wegener, *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. I-XVIII, London 1898-1941 (στο εξής: *P. Oxy.*), αρ. 1031.8-11 (228 μ.Χ.): *αἰτοῦμαι ἐπισταλῆναι εἰς <σ>πέρματα δάνεια ἀπὸ πυροῦ γενήμα(τος) τοῦ διελθόντος ζ' ἔτους εἰς κατασπορὰν τοῦ ἐνεστῶτος ἢ ἔτους εἰς ἣν γεωργῶ δημοσίαν γῆν...*, αυτ. 17-22: *ἄσπερ κοκκολογήσας ἀπὸ κριθῆς καὶ αἴρης καταθήσω εἰς τὴν γῆν... καὶ ἐκ νέων ἀποδώσω τὰς ἴσας σὺν τοῖς ἐπομένοις ἅμα τοῖς τῆς γῆς τοῦ ἐνεστῶτος ἢ (ἔτους) γνησίοις τελέσμασι...* - P.M. Meyer, *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek*, τ. I, Leipzig - Berlin 1911, αρ. 19.5-22 (225 μ.Χ.): *Αἰτοῦμαι ἐπισταλῆναι εἰς σπέρμα[α]τ[α] δάν[ε]ι[α] ἀπὸ πυροῦ γενήματος τοῦ διελθόντος δ' ἔτους εἰς τὴν τοῦ ἐνεστῶτος [ε] (ἔτους) κατασπορ[αν] ... (πυροῦ) (ἀρτάβας) ἢ ἄσπερ κοκκολογήσας ἀπὸ κριθῆς καὶ αἴρης καταθήσ[ομαι] εἰς τὴν γῆν... καὶ ... ἀποδώσω τὰς ἴσας σὺν τοῖς ἐπομένοις ἅμα τοῖς τῆς γῆς τοῦ ἐνεστῶτος ἔτου <ς> γνησίοις τελέσμασι μέτρ[ω] δημοσίω [καὶ] ἀρταβίω...* Για τη διαδικασία παραχώρησης του σπόρου βλ. και τις παρατηρήσεις του εκδότη, ό.π. σ. 82-83, με μαρτυρίες από παπύρους των 2ου-3ου αι. μ.Χ. Για την ερμηνεία της λ. *κοκκολογῶ* βλ. στη *Γραμματικὴ τοῦ Δοσιθέου*, έκδ. J. Tolkiehn, *Dosithei ars grammatical*, Leipzig 1913: *κοκκολογῶ = racemor* (βλ. Στ. Κουμανούδη, *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, Ἀθήναι χ.χ.: λ. *racemor*: «επιφυλλίζω», μεταφορικά «επικαρπολογεῖμαι», δηλαδή «συλλέγω τον υπολειφθέντα καρπό», «κάνω τη δεύτερη σταχυολογία») και στο *LS* με τη σημασία ξεχωρίζω το σπέρμα του σιταριού. Ο εκδότης θεωρεῖ ότι στον πάπυρο γίνεται αναφορά στον καθαρισμό από τον κνίδιο κόκκο, ένα παράσιτο, για το οποίο παραπέμπει στον *Διοσκουρίδη* IV, 172 (321.1). Ο κνίδιος κόκκος είχε χρήση φαρμακευτική (βλ. *Διοσκουρίδης*, ό.π. 322,3) και παραδίδεται η εμπορία του. Βλ. U. Wilcken, *Griechische Ostraca*, τ. I-II, Leipzig 1869, 1218 (ρωμ.). Ο F. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. *κοκκολογῶ*, ερμηνεύει τη λέξη: «καθαρίζω τα σιτηρά από την ήρα». Προφανώς η ενδεδειγμένη ερμηνεία είναι εκείνη του Δοσιθέου. Εδώ χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη συλλογή του κόκκου σίτου από το γέννημα. Αναφέρεται δηλαδή στον δεύτερο καθαρισμό του σπόρου από προσμίξεις με σπόρους άλλων φυτών (κριθής και ήρας), ώστε να

τον καρπό του σιταριού, και στον σπόρο, που *κοκκολογείται* από το γέννημα, για να απομακρυνθούν προσμίξεις από σπόρους κριθαριού και ήρας.

Όροι, που ρυθμίζουν την παραχώρηση του σπόρου κατά την έναρξη των καλλιεργειών και την επιστροφή του την επόμενη χρονιά μαζί με τον φόρο, απαντούν και στα συμβόλαια των ιδιωτικών μισθώσεων, αν και σε αυτά οι προβλεπόμενοι όροι δεν είναι πάντοτε οι ίδιοι. Πάπυρος από τη Θεαδέλφεια, που χρονολογείται τον 4ο αι., μας πληροφορεί για τη σύναψη μίσθωσης, που πραγματοποιείται με τον όρο ότι ο ενοικιαστής θα πάρει τον σπόρο του σιταριού από τον ιδιοκτήτη του μισθίου. Σε άλλο πάπυρο από τη συλλογή του Michigan παραδίδεται προώληση σπόρου λαχανικών²³. Η διαδικασία επιλογής παραδίδεται και στα *Γεωπονικά*: *τινές δὲ τοὺς ἀδροτέρους στάχνας ἐπιλέγονται, τοὺς ἔχοντας κόκκους πλήρεις καὶ τελείους, καὶ εἰς σπόρον τηροῦσι καλλίονα τὸν ἐκ τούτων καρπὸν κομιζόμενοι*²⁴.

Ο *κόκκος σίτου* ήταν λοιπόν επιλεγμένος σπόρος σιταριού για σπορά. Οι μαρτυρίες παπύρων του 6ου αι. διασαφηνίζουν τη σημασία του *κόκκου σίτου* για τη βυζαντινή οικονομία και τον λόγο της φορολογίας του. Σύμφωνα με τους όρους του ετήσιου συμβολαίου μίσθωσης γαιών για καλλιέργεια από την Αφροδιτώ, που ήδη αναφέρθηκε,

είναι κατάλληλος για σπορά. Για τη διαδικασία αλωνίσματος, λιχνίσματος, κοσκινίσματος στη βυζαντινή εποχή βλ. A. Bryer, «The means of Agricultural Production: Muscle and Tools» στο *Economic History*, σ.101-114, εδὼ σ.109-110.

23. P. Jouget, *Papyrus de Théadelphie*, Paris 1911, αρ. 6.2-17 (322 μ.Χ.): *β[ο]ύλομαι [μισθώ]σασθαι παρὰ σοῦ τὰς ὑπαρχο[ύ]σας σοι... σιτικάς ἀρούρας... πρὸς μόνον [σπόρον τοῦ] ἐνεστῶτος 1ς' (ἔτους) καὶ 1δ' (ἔτους) καὶ 5' (ἔτους) δεκάτης ἰνδικτίωνος ἐπὶ κο. [ἐπὶ τῷ ἡμίσει μέρει ἐμοὶ τῷ μεμισθωμένῳ τῶν τοῦ ἔτους [ἐκβησ]ομένων... κάρπων ἄνευ φόρου καὶ ἐκφορίου' τῆς τῶν [σπερμάτ]ων προχρίας παρεχομένων ὑπὸ σοῦ τοῦ κτήτορος... τῶν δημοσίων [ἀ]πάντων ὄντων καὶ ἀν[ν]ω[ν] καὶ ἐπιβολῶν παντοίων πρὸς σὲ τὸν κτήτορα καὶ μετὰ τὸν χρόνον σοῦ παραδώ[σω]... - Papyri from the Michigan Collection, ἐκδ. J.C. Shelton, Toronto 1971 (στο εζήξ: *P. Mich.*), αρ. 608.5-7 (6ος αι. μ.Χ.): ...λαχανοσπέρμου ἀρτάβας δ' ἡμισυ... ὄνπερ σῖτον καὶ κριθὸν καὶ λαχανόσπερμον νέον καθαρὸν κεκωσκινευμένον... ἀποδώσω σοι... Για τη σημασία του σπέρματος στη γεωργία και στην οικονομία βλ. και το *Ἐδικτον* του Διοκλητιανού. Οι δύο πιο πρόσφατες εκδόσεις του είναι των M. Giaccherio, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium I*, Genua 1974. - S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt, Texte und Kommentare*, (Eine Altertumswissenschaftliche Reihe 5), Berlin 1971 (στο εζήξ: *Ἐδικτον* L.), 1.22: *λινοσπέρμου*, 1.27: *χορτοσπέρμου*, 1.28: *Μηδικοῦ σπέρματος*, 1.29: *καννάβεως σπέρματος* κ.ά., όπου καθορίζονται οι τιμές του σπέρματος διαφόρων φυτικών ειδών. Το σπέρμα του *σίτου* δεν αναφέρεται στο *Ἐδικτον*. - Βλ. και A. Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt* 76, 80.*

24. Βλ. *Γεωπονικά* 16.3.2' πρβλ. και τη διαδικασία του φυτέματος στο κεφ. 18.1.3: *ποιήσας οὖν βόθρους δακτύλων τριῶν, ἐντίθει καθ' ἕκαστον τοῦ σπέρματος κόκκους β' ἢ γ' ἀπεχέτωσαν δὲ οἱ βόθροι ἀπ' ἀλλήλων διάστημα...*

ένας αριθμός *αρτάβων καθαρού κόκκου* φέρεται να καταβάλλεται κατά τη λήξη της μίσθωσης από τον ενοικιαστή στον ιδιοκτήτη του μισθίου μαζί με τον φόρο σε χρήμα ως αντιμισθία²⁵. Η φορολογία του κόκκου παραδίδεται με μεγαλύτερη σαφήνεια σε άλλον πάπυρο του βου αι. από την Αφροδιτώ, που αφορά και πάλι ενοικίαση γης για καλλιέργεια: *ἐφ' ᾧ ἐμέ τοῦτ]ο* (ενν. το κτήμα) *ἔχειν ὑπ' ἐμέ εἰς γεωργίαν καὶ εἰς κατάθησιν ᾧν ἐὰν βούλωμαι γεννημάτων... ὑπὲρ ἀποτάκτου φόρου κατ' ἔτος ἐν τελείῳ καὶ ἀβροχικῶ, ὃ μὴ εἴη, πυροῦ καθαροῦ κόκκου ἀρτάβας πέντε ἐκάστης ἀρούρης*²⁶. Στα μισθωτήρια συμβόλαια του βου αι. προβλέπεται λοιπόν ότι ο ενοικιαστής θα αποδώσει στον ιδιοκτήτη του μισθίου τον φόρο, που αναλογεί στην καλλιεργούμενη γη και σπόρο, τον οποίο ο ιδιοκτήτης πρέπει να αποδώσει στο κράτος ή πρόκειται να κρατήσει για τη σπορά της επόμενης χρονιάς.

Στους παύρους έχουν διασωθεί και μαρτυρίες δανεισμού *κόκκου*, δηλαδή του απαραίτητου σπόρου για την καλλιέργεια, που είναι, όπως προκύπτει από το κείμενο, επιλεγμένος *σίτος*. Το δάνειο συνάπτουν γεωργοί από μεγάλους ιδιοκτήτες γης²⁷. Οι A.Ch. Johnson - L.C. West, αναφερόμενοι στο απόσπασμα του μισθωτήριου συμβολαίου στον πάπυρο του βου αι. από την Αφροδιτώ, παρατήρησαν ότι η λέξη *κόκκος* δήλωνε εκεί μια βαφική ύλη (σαφράνι ή κρεμέζι), την οποία ο ενοικιαστής κατέβαλε στον ιδιοκτήτη ως *ενοίκιο*. Ο *κόκκος* όμως εκεί, πιστεύω ότι δεν μπορεί παρά να σημαίνει τον σπόρο του σιταριού. Το συμβόλαιο προέβλεπε την καλλιέργεια των μισθωμένων γαιών και την παράδοση στο τέλος του χρόνου από τον ενοικιαστή στον ιδιοκτήτη του χωραφιού τον φόρο σε χρυσό νόμισμα και έναν α-

25. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1697.13 (πρώτο μισό βου αι.): *...και παρεξ[ω] τον φορον [επ αποτακτω χρυσο νομισμα ...και αρ[.] καθαρο κοκκου*. Η αρχή του συμβολαίου δεν διασώθηκε. Ο εκδότης συνάγει ότι ιδιοκτήτης ήταν ο μεγαλογαιοκτήμονας *Απολλώς*. Βλ. και σ. 50 της παρούσας μελέτης.

26. Βλ. *Papyri Michaelidae: being a Catalogue of the Greek and Latin Papyri*, έκδ. D.S. Crawford - G.A. Michailidis, (The Egypt Exploration Society), Aberdeen 1955 (στο εξής: *P. Micha.*), αρ. 60.8-10.

27. Βλ. *P. Micha.*, αρ. 43.12-17 (526 μ.Χ.): *προσομολογῶ δὲ ἐσχηκέναι παρά σου σήμερον λόγῳ (?) χρέους χρυσοῦ νομισμάτια δέκα ὀκτῶ ...καὶ σίτου κεφαλαίου ἀρτάβας πενήκοντα ὀκτῶ καθαροῦ κόκκου ...καὶ ταῦτα εἶναι ἐπάνω τοῦ προκειμένου γεωργίου. Καὶ ἐτοιμῶς ἔχω ταῦτα ἀποδοῦναι σοι ἐν καιρῷ τοῦ ἐξερχομένου σου ἐκ τοῦ κλήρου ...τὰς δὲ πενήκοντα ὀκτῶ ἀρτάβας τοῦ σίτου ταύτας ἀποδώσω σοι...*, αυτ. 44.9-13 (527 μ.Χ.): *ὁμολογῶ δὲ καὶ νῦν ἐσχηκέναι καὶ μεμετρηῆσθαι παρά σου εἰς ἐμὴν πάλιν ἀναγκαίαν χρεῖαν σίτου κεφαλαίου καθαροῦ κόκκου ἀρτάβας δέκα ὀκτῶ ...καὶ ταύτας ἔχω (?) ...ἐν τάξει προχρείας μετὰ τῶν ἄλλων δοθέντων μοι παρά σου*.

ριθμό *αρταβών καθαρού κόκκου*, είτε ως επιστροφή δανείου είτε κατόπιν σχετικής συμφωνίας ως μέρος του *ενοικίου*²⁸.

Η επιβολή φορολογίας στον *κόκκον σίτου* φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάλογες ανάγκες των κρατικών κτημάτων. Στη βυζαντινή Αίγυπτο, που ήταν κατεξοχήν σιτοπαραγωγή περιοχή, εκτός από τον *σίτον*, το γέννημα του σιταριού, το κράτος συγκέντρωνε στις δημόσιες σιταποθήκες και σπόρο, με σκοπό να τον διαθέσει στους γεωργούς των δημοσίων κτημάτων για τη σπορά της επόμενης χρονιάς. Ο σπόρος, για ευνόητους λόγους, δεν μεταφερόταν μακριά από τις σιτοπαραγωγές περιοχές και φαίνεται ότι υπήρχε συνήθεια *απαργυρισμού* του δοσίματος αυτού, δηλαδή καταβολή του αντιτίμου του σε χρήμα. Σε κατάλογο, που διασώθηκε αποσπασματικά σε πάπυρο του 6ου αι. από την Ερμούπολη, όπου απαριθμούνται οι οφειλόμενες ποσοότητες δημητριακών, πιθανότατα για τον φόρο της *αννώνας*, η φορολογική υποχρέωση παράδοσης *κόκκου* αναγράφεται στο τέλος του κειμένου και απαιτείται, ως φαίνεται, σε χρήμα: *κόκκου συν ν[αυ]λ/..και απαργυρισμού*²⁹. Η διαμαρτυρία του αββά Ιωσήφιου για την υψηλή τιμή του *κόκκου* σε περίοδο ανομβρίας υπονοεί επίσης τον *απαργυρισμό* του *κόκκου*³⁰. Τη συνήθεια αυτή απηχεί και ο *έν κόκκω εΐδει απαργυρισμός*, δηλαδή ο *απαργυρισμός* στο είδος του *κόκκου*, στην επιστολή που αναφέρεται στις καθυστερημένες φορολογικές οφειλές. Εφόσον η μαρτυρία αυτή αναφέρεται σε χρονική περίοδο, κατά την οποία ο μηχανισμός της οικονομικής υπηρεσίας στην Αίγυπτο κινείται ακόμη πάνω στα ίχνη της βυζαντινής οργάνωσης και περιγράφει ακριβώς τους βυζαντινούς φοροτεχνικούς θεσμούς, μπορεί να χρησιμοποι-

28. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1697.11,13 (πρώτο μισό 6ου αι.): [*ταυτας γεωρη]σαι και παρεξ[ω] τον φορον [επ αποτάκτω χρ]υσο νομισμ[α... και αρ.] καθαρο| κοκκου... - A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt* 83 και 62, σημ. 61 ότι στις συμφωνίες μίσθωσης *ενοίκιον* και φόρος μπορεί να συγχέονται. Η εναλλακτική ερμηνεία του *κόκκου* ως σαφράνι, την οποία πρότειναν οι A.Ch. Johnson - L.C. West, πρέπει εκ των προτέρων να αποκλειστεί. Το σαφράνι, στην επιστήμη της Βοτανικής κρόκος *εδάδιμος*, πολύ γνωστό και στη σύγχρονη εποχή ως καρύκευμα, είναι φυτό της οικογένειας των ιριδιδών. Το άνθος του χρησιμοποιούνταν στη βαφική για την κατασκευή κίτρινου χρώματος, στη φαρμακευτική και τη μαγειρική. Από τους Βυζαντινούς ονομαζόταν κρόκος. Βλ. H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, τ. 1-4, Leipzig 1879-1887, φωτ. ανατ. Hildesheim 1969 (reprografischer Nachdruck der 2. gänzlich umgearbeiteten Aufl., Leipzig 1912) (στο εξής: H. Blümner, *Technologie*), τ. 1, 250. - Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, (Εκδοτικός οργανισμός Φοίνιξ), ²Αθήναι χ.χ., λ. κρόκος.*

29. *P. Lond.* IV, αρ. 1761.25 (6ος αι.).

30. Βλ. R. Rémondon, *Papyrus*, αρ. 65.3 (ca. 710-711): (?) οὐκ ὤφειλατε λαβεῖν τὸν κόκκον ἐν τοιαύτῃ ἀνδριά εἰς τοιαύτας τιμά[ς].

ηθεί ενδεικτικά για να διευκρινιστούν οι μαρτυρίες φορολογίας του κόκκου σε παπύρους του βου αι. Η λέξη λοιπόν *κόκκος (σίτου)* και *κόκκος καθαρός* σήμαινε το επιλεγμένο σιτάρι για σπόρο, σε αντιδιαστολή προς τα *γεννήματα* των δημητριακών, που ονομάζονταν *σίτος, κριθή* και *βρώμη*. Ο *κόκκος σίτου* ή *κόκκος (σίτου) καθαρός* φέρεται στους παπύρους ως ένα γεωργικό προϊόν, που παρέδιδαν οι φορολογούμενοι ως φόρο σε είδος, με σκοπό τη διασφάλιση της επάρκειας σπόρου για την καλλιέργεια της επόμενης χρονιάς.

Το παραπάνω συμπέρασμα θέτει μια προϋπόθεση για την ερμηνεία της λέξης *κόκκος*, που μνημονεύεται ως φορολογικό βάρος σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και σε έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

β. Ο κόκκος στις πηγές της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου

Στις πηγές που αναφέρθηκαν παραπάνω, στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και στα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, δεν προσδιορίζεται εάν ο *κόκκος* και το ομώνυμο φορολογικό βάρος αναφέρονται στον *κόκκο* του *σίτου*. Οι ερευνητές, που μελέτησαν τα κείμενα αυτά, ερμήνευσαν τη λέξη *κόκκος* ως σιτηρά, χωρίς όμως να αιτιολογήσουν την επιλογή τους και παραβλέποντας το γεγονός ότι η λέξη είναι αμφίσημη. Κατόπιν, κυρίως με βάση τη σημασία της λέξης, διατύπωσαν τις απόψεις τους για το είδος της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης³¹. Επιβάλλεται λοιπόν να εξετάσουμε καταρχήν τις απόψεις των ερευνητών για την ερμηνεία της φορολογικής επιβάρυνσης που αναφερόταν στον *κόκκο* και να αναζητήσουμε στη συνέχεια στα ίδια τα κείμενα πληροφορίες για το είδος του προϊόντος και της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης, πριν αποδεχτούμε ότι η σημασία τους παρέμενε η ίδια από την πρώτη βυζαντινή περίοδο. Εξάλλου οι ενδείξεις, που προκύπτουν από τις μαρτυρίες των πηγών της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, δεν επαρκούν από μόνες τους για την ερμηνεία φοροτεχνικών όρων και θεσμών του 10ου και 12ου αι., δεδομένου ότι κατά την πάροδο των αιώνων έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στην οικονομία του Βυζαντίου.

Τον 10 αι. οι αλλαγές στην οικονομική πολιτική του Βυζαντίου, που είχαν αρχίσει σταδιακά τουλάχιστον από τον 7ο αι., διακρίνονται

31. Βλ. Πατριάρχη Νικολάου, *Επιστολαί*, επιστ. 73, 320.7. - *Έγγρ. Πάτμου Α'*, 7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α.33 (1086). Το κείμενο της επιστολής και των εγγράφων βλ. κατ. σημ.45 και 47 της παρούσας μελέτης. Βλ. και F. Dölger, *Schatz*. αρ. 32, 23B. - N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97-98, 283. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179.

σαφώς Η παρεμβατικότητα του κράτους υποχώρησε. Στο εμπόριο, από τον 10ο αι., αναπτύσσονται οι συναλλαγές με τη μεσαιωνική Δύση. Η ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας, πιθανόν με θετικά καταρχήν αποτελέσματα για την ανάπτυξη του εμπορίου ειδών πολυτελείας και των αστικών κέντρων, επηρέασε τις παραγωγικές σχέσεις και συνεπώς τον τρόπο φορολογίας. Σημαντική ήταν η αλλαγή στον τρόπο φορολογίας με τη μετάβαση από τον διανεμητό φόρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου στον αμέσως επιβαλλόμενο φόρο για κάθε έναν φορολογούμενο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, καθώς και η πολυμέρεια και η τάση εξειδίκευσης των φόρων στην ίδια περίοδο³². Σχετικά με το φορολογικό καθεστώς της ύστερης βυζαντινής περιόδου πρέπει να τονιστεί ότι παρά τη γενίκευση της καταβολής των φόρων σε χρήμα, εξακολουθεί να αναφέρεται στις πηγές η παράδοση στο κράτος προϊόντων της γεωργικής και δασικής παραγωγής σε είδος. Συχνά μάλιστα στα πρακτικά της ύστερης βυζαντινής περιόδου εμφανίζεται η φορολογική υποχρέωση παράδοσης *σίτου και τῶν ἄλλων τῆς γῆς γεννημάτων* με

32. Βλ. A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 263 κ.ε. 421 κ.ε., 427 κ.ε., για τις επιπτώσεις από τη διαμόρφωση φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής στο Βυζάντιο. Για τον μετασχηματισμό της βυζαντινής οικονομικής διοίκησης βλ. W. Brandes, *Finanzverwaltung* 498-510. Για τις αγροτικές σχέσεις στην ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton, New Jersey 1977, ελλ. μτφρ. Α. Κάσδαγλη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, (MIET), Αθήνα 1987, 192κ.ε. - Για τις αλλαγές στο μονοπωλιακό χαρακτήρα της βυζαντινής οικονομίας βλ. N. Oikonomides, «Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth Century: the Seals of Kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986) 35-53, ειδικά 49-50, που υποστήριξε ότι ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της βυζαντινής οικονομίας άρχισε να υποχωρεί στους 9ο και 10ο αι. Πρβλ. και τη βάσιμη άποψη που υποστήριξε παλαιότερα ο A. Ανδρεάδης, «Byzance, Paradis du monopole et du privilège» *Byzantion* 9 (1934) 171-181, ότι τα περισσότερα μονοπώλια στο Βυζάντιο επιβάλλονταν προσωρινά από λόγους οικονομικής στενότητας και είχαν χαρακτήρα διοικητικό παρά φορολογικό. Βλ. και N. Oikonomides, «De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité à propos du premier cadastre byzantin (7e-9e siècle)», *ZRVI* 26 (1987) 9-19, για τη μετάβαση στον 7ο-8ο αι. από τον διανεμητό φόρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου στον αμέσως επιβαλλόμενο φόρο, υπό την αίρεση βέβαια ότι ο αμέσως επιβαλλόμενος φόρος αφορούσε στις μεγάλες ιδιοκτησίες, στα πρόσωπα και στα χωρία, στις φορολογικές ενότητες. Για το φοροτεχνικό καθεστώς από τον 11ο αι. βλ. F. Dölger, *Beiträge*, ό.π. - Του ιδίου, «Zum Gebührenwesen der Byzantiner», *Etudes dédiées à la mémoire d'André Andréadès*, Athen 1939, σσ. 35-59 (= *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, σσ. 232-260). - N. Svoronos, «Remarques sur les structures économiques de l'Empire byzantin au XIe siècle», *TM* 6 (1976) 49-67. - P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, (Le monde byzantin), Paris 1977.

διάφορες ονομασίες³³. Τα κείμενα λοιπόν, στα οποία ο κόκκος αναφέρεται ως φορολογικό βάρος, πρέπει να εξετασθούν έχοντας υπόψη τις δεδομένες αυτές αλλαγές.

Ήδη αναφέρθηκε ότι η ερμηνεία του *κόκκου* ως προϊόντος των σιτηρών αποτελεί θέση του F. Dölger, την οποία ακολούθησαν και οι άλλοι ερευνητές. Ο F. Dölger δεν ασχολήθηκε με τον χαρακτηρισμό της φορολογικής επιβάρυνσης του *κόκκου* αλλά μόνο με την ερμηνεία του περιεχομένου της λέξης. Διατύπωσε την άποψή του περί *κόκκου* σχολιάζοντας τη φορολογική υποχρέωση του *κοκκιατικού* σε έγγραφο του 15ου αι., που αφορά τις κτήσεις της μονής της Λαύρας στη Λήμνο. Το *κοκκιατικόν*, που έπληττε τους *ζευγαράτους* παροίκους, απαντά γενικώς σε έγγραφα του 15ου αι. Σε αυτά παραδίδεται ότι με το *κοκκιατικόν* καλυπτόταν η προμήθεια του *ψωμίου των ναυτών*, χωρίς πάντως να προσδιορίζεται αν η φορολογική επιβάρυνση επιβαλλόταν σε είδος ή χρήμα. Ο F. Dölger θεώρησε ότι το *κοκκιατικόν* ήταν περιγραφική απόδοση ενός φόρου, που είχε σχέση με την παράδοση σιτηρών και ότι την ονομασία *κοκκιατικόν* χρησιμοποιούσαν τοπικά, στην περιοχή της Λήμνου. Η ερμηνεία του F. Dölger βασίζεται στην ετυμολογία της λέξης. Το *κοκκιατικόν*, υποστήριξε ο ερευνητής, προέρχεται από το *κοκκίον*, που είχε δύο σημασίες: σήμαινε μικρή υποδιαίρεση του νομίσματος, του *κερατίου*, και τον «πυρήνα», κυρίως τον «πυρήνα των σιτηρών», όπως προκύπτει και από την *έμβλησιν κόκκου*, που αναφερόταν στην υποχρέωση μεταφοράς σιτηρών, και πιθανότατα αποτελούσε άλλη ονομασία της *σιταρκίας*.

Είδαμε όμως ότι η λέξη *κοκκίον* στα βυζαντινά κείμενα είναι υποκοριστικό του *ξυλοκκόκου* (του χαρουπιού) ή *κοκκίου ξυλίνου* και έ-

33. Βλ. Τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. P. Gautier, «Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène», *REB* 28 (1970) 5-55 (στο εξής: Πατριάρχης Αντιοχείας, *Λόγος*) 31.6-15. Η απαίτηση παράδοσης αγροτικών προϊόντων δηλώνεται στα έγγραφα ως *εκβολή*, *παροχή* ή *απαίτησις*. Σε ορισμένες περιπτώσεις η φορολογική απαίτηση δηλώνεται μόνο με το όνομα του φορολογούμενου προϊόντος. Βλ. *MM* 3, 128.28 (1361): *βελανίδιον, πρινοκόκκιον*. - *MM* 4, 21.18 (1235): *στυπαξούγγου, καννάβεως, ύγροπίσσου*. - *Actes de Lavra*, ἐκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, τ. I-IV [*Archives de l' Athos V, VIII, X, XI*], Paris 1970, 1977, 1979, 1982 (στο εξής *AL*) 55.48 (1104): *... ξυλῆς ἐργασίμης καὶ καυσίμης, στραβοξυλῆς...* Για τις απαιτήσεις σε είδος βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 102-105. Για τα προϊόντα της βυζαντινής γεωργίας βλ. P. Schreiner, «Die Produkte der byzantinischen Landwirtschaft nach der Quellen des 13.-15. Jh.», *Bulgarian Historical Review* 2 (1982) 88-95 (στο εξής: P. Schreiner, *Produkte*). - A. Dunn, «The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World», *BMGS* 16 (1992) 235-298 (στο εξής: A. Dunn, *Exploitation*), 254 κ.ε. Βλ. επίσης και κατ'επίσημον στην παρούσα μελέτη.

χει πάντα μετρική σημασία. Το *κοκκιατικόν* λοιπόν ετυμολογείται από το *κοκκίον*, το οποίο όμως είναι υποκοριστικό, ενός συγκεκριμένου είδους *κόκκου*, του *ξυλοκόκκου*. Επειδή η λέξη *κοκκίον* στην ύστερη βυζαντινή περίοδο είχε αποκλειστικά μετρική σημασία, σήμαινε μικρή νομισματική υποδιαίρεση και μέτρο βάρους για το ζύγισμα των σιτηρών, θεωρώ πιθανότερη την ερμηνεία της λέξης *κοκκιατικόν* ως εισφοράς σε χρήμα για την αγορά ποσότητας σιταριού ή το πιθανότερο αλεύρου, που αντιστοιχούσε στην τιμή ή στο βάρος ορισμένων *κοκκίων* ή *κοκκίων σιτίνων*, και προοριζόταν για την κατασκευή ψωμιού για τους ναύτες. Ανάλογη ερμηνεία πρότεινε για το *κοκκιατικόν* ο Ν. Οικονομίδης, που ερμήνευσε τη φορολογική επιβάρυνση του *κοκκιατικού* ως υποχρέωση παράδοσης ορισμένης ποσότητας σιταριού. Ο Ν. Οικονομίδης όμως ετυμολογεί το *κοκκιατικόν* από τη λατινική λέξη *coca*, που στα ελληνικά σήμαινε έναν τύπο πλοίου, το *κάτεργον*. Σε κάθε περίπτωση η ετυμολογία της λέξης από τον *κόκκο* και η σύνδεσή της με την *έμβλησιν κόκκου*, την οποία πρότεινε ο F. Dölger, δεν επαληθεύεται από τις μαρτυρίες των πηγών. Ακόμη πρόσθετες μαρτυρίες εγγράφων, τα οποία δεν φαίνεται να είχε υπόψη του ο F. Dölger, αποδεικνύουν ότι το *κοκκιατικόν* δεν αφορούσε μόνον την περιοχή της Λήμνου, περιοχή σιτοπαραγωγή από όπου το Βυζαντινό κράτος προμηθευόταν σιτηρά στα τέλη του 14ου αι., αλλά και άλλες περιοχές της Μακεδονίας, συγκεκριμένα τη Χαλκιδική³⁴.

Δεν φαίνεται επίσης να έχει σχέση με τον *κόκκο* και τη φορολογία του η λέξη *κοκκιάριος*, που απαντά σε επιστολή, την οποία απηύθυνε ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Τζέτζης σε κάποιον φίλο του κυρ-Αλέξιο. Ο συγκεκριμένος Αλέξιος, ανενπιός κάποιου *πρωτοβεστιάριτη*, ο οποίος δεν κατονομάζεται στην επιστολή, είχε πρόσφατα αναλάβει καθήκοντα *κοκκιαρίου* στην περιοχή του Άπρου. Από την ετυμολογία

34. Βλ. F. Dölger, *Schatz. αρ. 32, 23B = AL 167.23 (1429)*. Για τη σημασία της λ. *κοκκίον* βλ. *Du Cange*, λ. *κοκκίον*. - E. Schilbach, *Quellen* 144.3 κ.ε. - Του ιδίου, *Metrologie* 186, που επισημαίνει ότι το *κοκκίον σίτινον* είναι μονάδα μέτρησης βάρους των σιτηρών. - E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκίον*. Ο Ν. Οικονομίδης, «Αγροτικό περίσσειμα και ο ρόλος του κράτους γύρω στο 1309», στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, (Ε.Ι.Ε. - Ι.Β.Ε. 3. *Το Βυζάντιο σήμερα*), Αθήνα 1999, σσ. 195-205, 203, θεώρησε ότι το *κοκκιατικόν* ήταν ο φόρος της *coca* (*κάτεργο*) δηλαδή του πλοίου, τον οποίο απαιτήσε το 1404 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, όταν προσπάθησε να δημιουργήσει στόλο συνίστατο στην υποχρέωση κάθε χωρικού να δώσει στο κράτος ορισμένο ποσό σταριού για το παξιμάδι των *κατέργων*. Βλ. και του ιδίου, «Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice», *Südost-Forschungen* 45 (1986) 10. Για τη λ. *coca*, που απαντά σπάνια, σε κείμενα γραμμένα σε δημόδη γλώσσα με λατινικής προέλευσης γλωσσικά στοιχεία, βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *κόκκα* (II). Μνεία του *κοκκιατικού* βλ. και *AL 162.24 (1409)*, αυτ. 164.23 (1415) κ.ά.

της λέξης προκύπτει ότι *κοκκίαριος* είναι αυτός που ασχολείται με το *κοκκίον*, που ήταν μικρή νομισματική υποδιαίρεση και μέτρο βάρους για το ζύγισμα των σιτηρών. Από το περιεχόμενο της επιστολής συνάγεται ότι ο Αλέξιος είχε οικονομικά-φορολογικά καθήκοντα. Δεν αποκλείεται λοιπόν να ήταν φορολογικός υπάλληλος³⁵.

Ο Α. Harvey ερμήνευσε τον *κόκκον* στην επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Μυστικού ως απαίτηση σε σιτάρι. Ο ερευνητής περιορίζεται στην ερμηνεία της λέξης και δεν παρέχει κανένα στοιχείο για τον λόγο που τον οδήγησε στην ερμηνεία του *κόκκου* ως απαίτηση σιταριού³⁶. Ουσιαστικά η ερμηνεία του κόκκου απασχόλησε τον Ν. Οικονομίδη και είναι εκείνος που συνδύασε τη μνεία της λέξης *κόκκος* στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου ως φορολογικού βάρους από τον 10ο αι. με την *έμβλησιν κόκκου ή συνωνής*, που αναφέρεται σε προνομιακά έγγραφα της Πάτμου. Ο συνδυασμός των δύο μαρτυριών απασχόλησε τον ερευνητή κατά τη διαπραγματεύση της φορολογίας σε είδος, στην ειδική μελέτη του για τη Φορολογία και τη φορολογική απαλλαγή στο Βυζάντιο. Κατά την περιγραφή του θεσμού της υποχρεωτικής πώλησης στο κράτος αγροτικών προϊόντων και ζώων σε προκαθορισμένη τιμή, ο Ν. Οικονομίδης παρατήρησε ότι η *συνωνή* από τον 10ο αι. ή και νωρίτερα, μετατράπηκε σε τακτικό φόρο. Η υποχρεωτική πώληση όμως επιβίωσε, καταρχήν ως έκτακτη υποχρέωση, που βαθμιαία έγινε όλο και λιγότερο έκτακτη, και διατυπώνεται στα έγγραφα με τον όρο *εξώνησις*, που σημαίνει «αγορά» αγροτικών προϊόντων. Μπορεί κανείς να συμπεράνει, έγραψε στη

35. Βλ. το λογοπαίγνιο του Τζέτζη στον *κοκκίαριο* φίλο του, που ήταν αναγκασμένος εξαιτίας των καθηκόντων του να ξυπνά πρωί σαν το πουλί κούκκος, Ιωάννου Τζέτζη, *Επιστολαί*, έκδ. P.A. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Leipzig 1972, επιστ. 31, 46.15-17: «*Ἦμος κόκκυξ κοκκύζη δρυός ἐν πετάλοισι (κατὰ τὸν Ἀσκραῖον ἐκεῖνον Ἡσίοδον κοκκίζειν, ἀλλ' οὐ κοκκύζειν* και αυτ. 47.7-18 τα φορολογικά καθήκοντα του *κοκκιαρίου* Αλέξιου. - E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκίαριος*. Δεν συνάγεται από το περιεχόμενο της επιστολής εάν ο *κοκκίαριος* ήταν στέλεχος της κρατικής οικονομικής υπηρεσίας ή της εκκλησιαστικής. Από άλλη επιστολή του Ιωάννη Τζέτζη προς το ίδιο πρόσωπο, τον κυρ-Αλέξιο, προκύπτει ότι αυτός είχε χειροτονηθεί διάκονος και είχε αναλάβει κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα. Βλ. M. Grünbart, «Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes», *JÖB* 46 (1996) 175-226, εδῶ 193.

36. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α' επιστολαί*, ό.π., όπου οι εκδότες μεταφράζουν: *κόκκος* = «grain». Τα εισαγωγικά στη λέξη είναι των εκδοτών, χωρίς σχόλια. Βλ. Μέγα Αγγλο-ελληνικόν Λεξικόν, Αθήναι χ.χ. Η αγγλική λ. grain σημαίνει το σπυρί (σίτου) και συλλογικώς τα σιτηρά, τα δημητριακά, τα γεννήματα. Έχει όμως και τη σημασία *κόκκος* κοχενίλλης, πρίνου. Η απηρχαιωμένη έκφραση το dye sth. in grain σήμαινε βάφω κάτι με κοχενίλλη, με πρινοκόκκι, βάφω κάτι με στερεό χρώμα. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179.

συνέχεια ο Ν. Οικονομίδης, ότι το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων, που συγκεντρώνονταν με τον τρόπο αυτό, προορίζονταν για τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας. Αναρωτιέται κανείς, παρατήρησε ο ερευνητής, εάν αυτή η υποχρέωση δεν ονομαζόταν επίσης *κόκκος*, όρος που εμφανίζεται στις επιστολές του Νικολάου Μυστικού και πολύ αργότερα, τον 12ο αι. στα έγγραφα, δηλώνοντας τη μεταφορά των σιτηρών (*έμβλησις κόκκου*) προς την Κωνσταντινούπολη³⁷. Ο Ν. Οικονομίδης στο σημείο αυτό δεν συσχέτισε τον *κόκκον* με τη *συνωνή*. Κατόπιν όμως, σε άλλο σημείο της μελέτης του, όπου καταρτίζει κατάλογο κρατικών λειτουργιών, με βάση το δεδομένο ότι ακόμη στον 11ο αι. ήταν σε χρήση η αρχαϊκή έκφραση *έμβλησις κόκκου ή συνωνής*, για να δηλώσει τη μεταφορά σιτηρών προς την Κωνσταντινούπολη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών ο όρος *συνωνή* είχε διατηρήσει το νόημα του 6ου ή του 9ου αι. και δήλωνε τη μεταφορά προς την πρωτεύουσα σιτηρών, που είχαν συγκεντρωθεί από «αγορά» ή από φορολογική απαίτηση³⁸. Στην τελική αυτή θέση του ερευνητή ο *κόκκος ή συνωνή* στα έγγραφα από τον 11ο αι., ερμηνεύονται ως να είχαν το ίδιο περιεχόμενο που είχε δύο πιθανές σημασίες, είτε «αγορά» (δηλαδή υποχρέωση προσφοράς προϊόντων για αγορά σε προκαθορισμένη τιμή) είτε απαίτηση σιτηρών. Επειδή ο ερευνητής στην ίδια μελέτη του περί φορολογίας ερμηνεύει το περιεχόμενο του όρου *συνωνή* στα ίδια έγγραφα της Πάτμου ως έναν φόρο (όχι πώληση) που αποσκοπούσε στην τροφοδοσία του στρατού και των *πόλεων* και ήταν καταρχήν έκτακτος, συμπεραίνω ότι αναμφίβολα ο ε-

37. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 97, όπου παραπέμπει στη μαρτυρία του Ιγνατίου Διακόνου για τη μεταφορά των σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη με πλοία (βλ. *Ιγνατίου Διακόνου επιστολαί*, έκδ. C. Mango with the collaboration of St. Eythymiadis, *The correspondance of Ignatios the Deacon*, CFHB/XXXIX, Series Washingtoniensis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 1997 (στο εξής *Ιγνάτιος Διάκονος, Επιστολαί*), επιστ. 21.26-29) και *Fiscalité* 98: On se demandera si cette obligation n'était pas aussi appelée *κόκκος*, terme qui apparaît dans les lettres de Nicolas Mystikos, et bien plus tard, au XIIe s., dans des documents d'archives désignant le transport de céréales (*έμβλησις κόκκου*) vers la capitale και σημειώνει την επιστ. 73 του πατριάρχη Νικολάου της έκδοσης των R.J.H. Jenkins - L.G. Westernik και τα *Έγγρ. Πάτμου Α* 7.22 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197). Βλ. το κείμενο των εγγράφων κατ. σημ. 47.

38. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 283: Etant donné que, encore au XIe s., on utilisait l'expression archaïque *έμβλησις κόκκου ή συνωνής*, pour désigner le transport de céréales à Constantinople, je conclu que dans le domaine des transports maritimes, le terme *συνωνή* avait gardé son sens du VIe ou du IX s. et désignait le transport vers la capitale de céréales regroupées soit par achat soit par réquisition... και σημειώνει τα *Έγγρ. Πάτμ. Α* 7.22 (1088), αυτ. 11.25 (1197).

ρευνητής ερμηνεύει τον *κόκκον* ως σιτηρά αλλά προβληματίζεται για το είδος της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης. Τη φορολογική επιβάρυνση που ονομαζόταν *κόκκος* θεωρεί ως άλλη ονομασία της *εξωνήσεως* ή ως απαίτηση παράδοσης σιτηρών και συνώνυμη της *συνωνής*, για την οποία επίσης θεωρεί ότι είχε διαφορετικές σημασίες, δηλαδή έκτακτος καταρχήν φόρος (όχι πώληση), ενώ στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών σήμαινε «αγορά», δηλαδή υποχρεωτική πώληση, ή απαίτηση παράδοσης σιτηρών³⁹.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν την ερμηνεία του *κόκκου* ως φορολογικού βάρους, ο Ν. Οικονομίδης παραθέτει μόνο τον προβληματισμό του για τις πιθανές ερμηνείες του όρου. Σε ό,τι αφορά τη λεξιλογική ερμηνεία παραμένει σε εκείνη του F. Dölger περί σιτηρών. Η ερμηνεία όμως περί σιτηρών έρχεται σε αντίθεση με τις μαρτυρίες των πηγών, που παραδίδουν για τη λέξη *κόκκος* άλλες σημασίες. Ο *κόκκος* δήλωνε τη βαφή ή την πρώτη ύλη, από την οποία κατασκευαζόταν η βαφή και τον σπόρο. Δεν κυριολεκτούσε για να δηλώσει τα σιτηρά και στους παπύρους, όπου η λέξη *κόκκος* έχει φορολογική σημασία, αναφέρεται πάντα στη φορολογία του σπόρου του *σίτου*. Τα σιτηρά ονομαζόταν *σίτος*. *Σίτος* εξακολούθησαν να ονομάζονται και στους επόμενους αιώνες. *Σίτος* ονομαζόταν στην επιστολή του Ιγνατίου Διακόνου, όπου παραδίδεται η μεταφορά των σιτηρών, ως προϊόντος του φόρου στην Κωνσταντινούπολη με τα πλοία των νησιών. *Σίτος* ονομάζεται στον 11ο αι. από τον πατριάρχη Ιωάννη Οξίτη η υποχρέωση παράδοσης σιτηρών στους φορολόγους⁴⁰. Στις πηγές της ύστερης βυζαντι-

39. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 71, όπου αναφερόμενος στο περιεχόμενο της *συνωνής* την προσδιορίζει ως έκτακτη εισφορά, η οποία εντούτοις επιβαλλόταν κάθε χρόνο και είχε στόχο τον εφοδιασμό των κρατικών αποθηκών, και παρατηρεί: D'autres texts des IXe-XIe s. conferment la même image d'une contribution (non une vente) visant à approvisionner en vivres l'armée ou la ville, et considérée, en principe, comme extraordinaire. Εκ παραδρομής, υποθέτω, ο Ν. Οικονομίδης για τις διαφορετικές σημασίες της *συνωνής* στον 11ο αι. (α. έκτακτη εισφορά και όχι πώληση β. «αγορά» ή απαίτηση) παραπέμπει στα ίδια έγγραφα, δηλ. *Εγγρ. Πάτρ. Α'* 7.22 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197) και *AL* 55.46 (1102) όπου παραδίδεται η απαλλαγή πλοίου της μονής Λαύρας από την *εισαγωγήν συνωνής*. Πρβλ. αν. σημ. 37 και 38 της παρούσας μελέτης.

40. Βλ. την επιστολή του Ιγνατίου, η οποία απευθύνεται στον γενικό λογοθέτη Δημοχάρη, *Ιγνάτιος Διακόνος, Επιστολαί*, επιστ. 21.26-28: *πλοίων γάρ σιτηγούντων υπάρχομεν ναύκληροι, ἃ τὸν φόρτον τῷ δημοσίῳ λόγῳ εἴωθε κομίζειν ἐπέτειον· ἐξ οὗ μικρόν τι σίτου διὰ λιμὸν ὑφελόμενοι...* και Πατριάρχης Αντιοχείας, *Λόγος* 31.9-11: *Τίς ἂν διηγείτο)...* *τοὺς δεκατιστάς,.... τοὺς λογιστάς, τοὺς βασιλικούς καπήλους τοῦ σίτου καὶ τῶν ἄλλων τῆς γῆς γεννημάτων...*

νής περιόδου τα σιτηρά, που προορίζονταν για την κατασκευή αλεύρων, ονομάζονταν *σίτος*⁴¹ και διαχωρίζονταν σαφώς από τον σπόρο⁴².

Από την εξέταση των απόψεων των ερευνητών διαπιστώθηκε ότι στη φορολογική επιβάρυνση του *κόκκου* δόθηκε η ερμηνεία της απαίτησης σε είδος και η εναλλακτική πρόταση ερμηνείας ως υποχρέωσης πώλησης σε προκαθορισμένη τιμή (αγορά). Επομένως θα εξετάσουμε και πάλι τις πληροφορίες που παρέχει η επιστολή του πατριάρχη Νικολάου και τα έγγραφα της Πάτμου για το περιεχόμενο και τα χαρακτηριστικά του φορολογικού βάρους του *κόκκου* έχοντας υπόψη ότι ο *κόκκος* σήμαινε τον σπόρο του σιταριού και την πρώτη ύλη για την παρασκευή βαφής.

Η επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, όπου ο *κόκκος* αναφέρεται ως φορολογική επιβάρυνση, χρονολογείται στις αρχές του 10ου αι. Το κείμενο δεν παρέχει στοιχεία, ώστε να είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολόγηση και ο προσδιορισμός της ταυτότητας του προσώπου, στο οποίο απηύθυνε την επιστολή ο πατριάρχης. Από το περιεχόμενο της επιστολής προκύπτει ότι παραλήπτης ήταν πιθανότατα ο αξιωματούχος της οικονομικής διοίκησης που επέβαλε τη φορολογική επιβάρυνση του *κόκκου* στα κτήματα μονής, που δεν κατονομάζεται ρητώς. Αναφέρεται μόνον ότι η μονή ήταν αφιερωμένη στον «*ἀποστόλο*» και «*μεγάλο μαθητή του Κυρίου*», επομένως στον απόστολο Πέτρο⁴³. Ο πατριάρχης πληροφορούσε τον κρατικό αξιωματούχο ότι η μονή είχε επιβαρυνθεί με ένα δυσβάστακτο φορολογικό βάρος, που λεγόταν *κόκκος*, όπως έλεγε ο κομιστής της επιστολής του πατριάρ-

41. Βλ. E. Schilbach, ό.π., 127.2: *ὁ θαλάσσιος μόδης ὀφείλει χωρεῖν σίτου καθαροῦ καὶ ἄρρυτου λίτρας μ' ἢ φούκτας κς'* (terminus ante quem 1ο μισό του 14ου αι.), αυτ. 143.13-14: *σίτου καθαροῦ μόδιοι πολιτικοὶ μεγάλοι χιλιάδες πέντε...* (περίπου στις αρχές του 14ου αι.), όπου γίνεται υπολογισμός του βάρους του προϊόντος, που προορίζεται για την κατασκευή ἄρτου. Ο καρπός του σιταριού ονομάζεται *σίτος* και επισημαίνεται, όπως και στους παπύρους, η ανάγκη να είναι καθαρός. Προφανώς το σιτάρι που προοριζόταν για την κατασκευή ἄρτου ήταν διαφόρων ποιοτήτων, όπως ακριβώς συμβαίνει και σήμερα.

42. Για τον διαχωρισμό των δημητριακών ειδών και την αποθήκευση του σπόρου βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Β'* 50.17,19,90,118-119,137-138 (1073). - *MM* 4, 202.17-18,20-21 (1204). - *Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. Bompaigne, (Archive de l'Athos), Paris 1964 (στο εξής: *A. Xér.*), αρ. 9, A43-44, B65-67 (1270). - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 207.

43. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α' επιστολαί*, επιστ. 73. 320-322. - V. Grumel, *Le Patriarcat byzantin, série I. Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I. Les actes des Patriarches*, fasc. II: *Les registes de 715 à 1043*, Paris 1936, 28, αρ.773. Πρβλ. και Συνεχιστής Θεοφάνους, έκδ. I. Bekker, Thophanes Continuatus, CB Bonae 1838, σσ. 3-481, εδώ 331.24 τη μνεία παρεκκλησίου στο Μεγάλο παλάτι: *ἐπ' ὀνόματι τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Πέτρου*.

χη, και δεν είχε επιβληθεί ποτέ άλλοτε στα κτήματα της μονής: *Τὸ βαρὺ τοῦτο καὶ χαλεπὸν φορτίον ὁ λεγόμενος κόκκος, ὡς φησιν ὁ τὸ γράμμα κομίζων, ἐξ ἀρχῆς μέχρι καὶ σήμερον οὐκ ἐπεφορτίσθη τῷ τοῦ ἀγίου ἀποστόλου κτήματι*⁴⁴. Ο πατριάρχης επικαλεῖτο το αἶσθημα περὶ δικαίου του αξιωματούχου και ζητούσε να αρθεῖ η επιβάρυνση, ἀπὸ την οποία πλέον, χωρίς ο πατριάρχης να γνωρίζει πως ἐγίνε αυτό, κινδύνευε η μονή⁴⁵. Ἀπὸ τα παραπάνω δεν προκύπτει καμία ἐνδειξη που να συνδέει τον κόκκον με τον κύριο φόρο, την εξώνησιν ἢ τη συνωνήν. Τα ελάχιστα χαρακτηριστικά του φορολογικὸ βάρους που ονομαζόταν κόκκος και παραδίδονται στην ἐπιστολή εἶναι ὅτι ἐπρόκειτο για επαχθές φορολογικὸ βάρους και ὅτι η ονομασία, την οποία προσέδιδε ο κομιστής της ἐπιστολῆς στο φορολογικὸ βάρους, ἦταν κόκκος, «ὁ λεγόμενος κόκκος». Εἶναι ἀκόμη πιθανόν ὅτι ο κόκκος ἦταν ἓνα δόσιμο σε εἶδος γιατί στην ἐπιστολή δεν γίνεται ἀναφορά σε χρηματικὸ ποσό, που θα κατέβαλε η μονή και ὅτι ἦταν πρόσθετη ἐπιβάρυνση, δεδομένου ὅτι τα προνομιούχα κτήματα συχνά ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τους συμπληρωματικούς φόρους, ὅπως τούτο ζητούσε να ἐπιτύχει και ο πατριάρχης επικαλούμενος το περὶ δικαίου αἶσθημα του κρατικὸ ἀξιωματούχου, παραλήπτη της ἐπιστολῆς⁴⁶. Η μαρτυρία λοιπόν της ε-

44. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α' ἐπιστολαί*, ἐπιστ. 73. 320.7-9 και αὐτ. 320.1-3: *Γένοιντο ὑπάρχων ἐξ ἀγαθοῦ και δικαίου, τέκνον ἡμῶν, οἴκοθεν ἔχεις τὸ ἀγαθὸν καρποφορεῖν καὶ τὸ δίκαιον. Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο ἢ μόνην τὴν ὑπόθεσιν γράφομεν*, αὐτ. 320.9-322.10: *νῦν δὲ ὅπως οὐκ οἶδα κινδυνεύει (η μονή) τῷ ἄχθει τούτῳ καταβαρεῖσθαι*.

45. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α' ἐπιστολαί*, ἐπιστ. 73. 322.7-9 και 10-13: *Σὸν οὖν ἐστίν, τέκνον ἡμῶν, καὶ τῆς σῆς ἀρετῆς, καὶ συνιδεῖν τὸ βάρους καὶ τῷ μοναστηρίῳ, μᾶλλον δὲ τῷ μεγάλῳ μαθητῇ τοῦ κυρίου μὴ συγχωρῆσαι ἢν οὐκ ἐγνώκεν μέχρι σοῦ βαρῦτητα νυνὶ γνωρίσαι. Εἴης ἡμῖν ἐρρωμένους ἐν κυρίῳ και πάσης ὀρωμένης τε και ἀοράτου κακώσεως ὑπερκείμενος*.

46. Τις ἀπόψεις των ἐρευνητῶν για τη φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ των μοναστικῶν κτημάτων και την υποχρέωση καταβολῆς της συνωνῆς Βλ. Ἰγνάτιος Διάκονος, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. C. Mango, *The Correspondance of Ignatios the Deacon*, (CFHB 39), Washington DC 1997, ἐπιστ. 6, ὅπου μνημονεύεται το δικαίωμα των μονῶν να ἀπολαμβάνουν φορολογικὴ ἐλευθερία, αὐτ. ἐπιστ. 7.14,23,25 και ἐπιστ. 8.36-38, ὅπου μνημονεύεται η ἀπαλλαγὴ της ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἀπὸ τη φορολογία και ο ἐκδότης υποστηρίζει ὅτι η ἀπαλλαγὴ ἀφορούσε τη συνωνή, ἀγγραεῖα και κάθε εἶδους ἐπήρεια. Ο P.Kazhdan ὁμῶς («Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy», *Bsl* 53.2 [1992] 197-201), παρατήρησε ὅτι στις ἐπιστολές 7 και 8 του Ἰγνατίου, η φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ δεν ἀφορούσε στην ἐπιβολὴ της συνωνῆς, την οποία κατέβαλλαν τα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, ἀλλὰ μᾶλλον στην ἀδεια εἰσόδου των φορολογικῶν υπαλλήλων στα κτήματα. Πραγματικὰ ἀπὸ την ἐπιστ. 7 διαπιστώνεται ὅτι ο ἐπιστολογράφος διαμαρτύρεται για την ἀπαίτηση καταβολῆς της συνωνῆς σε εἶδος για δευτέρη φορά και για την καταιγίδα ἀπαίτησης της συνωνῆς, που ἐπληττε τελευταίως τα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα. - Πρβλ. και N.M. Oikonomidès, *Fiscalité* 71, που δέχεται την ἐρμηνεία του P. Kazhdan, υποστηρίζει ὁμῶς παρόλα αυτά ὅτι η διαμαρτυρία του ἐπιστολογράφου ἀναφέρεται κυρίως στην ἐπιβολὴ

πιστολής του πατριάρχη δεν παρέχει επαρκείς μαρτυρίες για τον προσδιορισμό του είδους και του περιεχομένου της φορολογικής επιβάρυνσης του *κόκκου*.

Τα έγγραφα που αναφέρονται στον *κόκκον* είναι συνολικώς τέσσερα και αφορούν στην παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών σε πλοία της μονής του Ιωάννη του Θεολόγου στο νησί της Πάτμου. Ο αυτοκράτορας, παραδίδεται στα έγγραφα αυτά, απαλλάσσει τα πλοία της μονής από την *έμβλησιν κόκκου ή συνωνής* και από την *εισαγωγή στραβοξυλής ή χόρτου*. Η διατύπωση των απαλλαγών είναι όμοια στα τέσσερα έγγραφα, αν εξαιρεθούν αποκλίσεις στη χρήση των πлагίων πτώσεων και στη σύνδεση των φορολογικών απαλλαγών, που είναι είτε συμπλεκτική είτε διαζευκτική. Διακρίνονται δύο στερεότυπες διατυπώσεις: *έμβλησις κόκκου ή συνωνής* και *εισαγωγή στραβοξυλής ή (και) χόρτου*. Το έγγραφο του 1119 είναι το μόνο στο οποίο η σύνδεση όλων των φορολογικών απαλλαγών είναι διαζευκτική και η διατύπωση φαίνεται να είναι απρόσεκτη. Χαρακτηριστικά η λέξη *εισαγωγή* δεν είναι σε πτώση δοτική, όπως είναι το σωστό⁴⁷. Η διευκρίνιση του νοήματος των φοροτεχνικών όρων που απαντούν στα πρακτικά είναι απαραίτητη για τη διερεύνηση του τεχνικού νοήματος της λέξης *κόκκος*.

Ο όρος *έμβλησις* απαντά σε έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου και δηλώνει την υποχρέωση μεταφοράς ειδών, που προορίζο-

της *συνωνής* από την οποία παραδοσιακά απαλλάσσονταν τα μέλη του κλήρου. Ο Μ. Kaplan, «Quelques remarques sur la vie rurale à Byzance au XI siècle d'après la correspondance d'Ignace le diacre», στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, (ΕΙΕ - ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 9) Αθήνα 2001, 365-276, 372 παρατηρεί ότι οι φορολογικές απαλλαγές των μονών αφορούσαν μόνο τους πρόσθετους φόρους. Βλ. και του ιδίου, *Byzance. Villes et campagnes*, éd. A. et J. Picard, Paris 2006 (στο εξής Μ. Kaplan, *Byzance*), 210-214, όπου σχολιασμός των παραπάνω επιστολών. Ο συγγραφέας τονίζει τη συστηματική αντίδραση των εκκλησιαστικών προσώπων στις κρατικές απαιτήσεις. Πρβλ. και Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179, που ερμηνεύει τον *κόκκον* ως πρόσθετη επιβάρυνση, η οποία κατά την άποψή του αναφερόταν σε απαίτηση σιταριού και επισημαίνει τη διαμαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού για την απόπειρα επιβάρυνσης της μονής.

47. Βλ. *Εγγρ. Πάτμ. Α'*, Α, σ. 158.33 (1086): *...και ούτε άγγαρεία καθυποβληθήσεται (τὸ τοιοῦτον πλοῖον) οὔτε πρὸς μετακομιδ(ήν) τιν(ων) χρειωδ(ῶν) και αὐτῇ τῇ βασιλείᾳ μου ἀναγκαιοτάτ(ων) ἀποσταλήσεται ἢ ἐμβλήσ(ει) κόκκου ἢ συνων(ῆς) ἢ ἄλλη τινὴ λειτουργία ἀναγκαιοτάτη βαρυνθήσεται*, αυτ. 7.22 (1088): *ἢ ἐμβλήσει κόκκου ἢ συνων(ῆς) ἢ στραβοξυλ(ῆ) ἢ χόρτου εἰσαγωγῆ ἢ ἄλλη τινὴ λειτουργία ἀναγκαιοτ(ά)τ(η) βαρυνθήσεται(αι)*, αυτ. 8.7 (1119): *μήτε μὴν ἐμβλήσει κ[όκκου] ἢ συνων(ῆς) ἢ στραβοξυλ(ῆς) ἢ χόρτου εἰσαγωγ(ῆς) ἢ ἄλλ[η] τινὶ ἀναγκαιοτ(ά)τ(η) λειτουργ(εία) βαρύνεσθ(αι)*, αυτ. 11.25 (1197): *ἐμβλήσει κόκκου ἢ συνων(ῆς) και στραβοξυλ(ῆς) και χόρτου εἰσαγωγῆ*.

νταν για την κάλυψη κρατικών αναγκών, από την περιφέρεια προς το κέντρο της αυτοκρατορίας, μια *επήρεια* που συνήθως επιβαλλόταν στα πλοία. Παρόμοια είναι και η σημασία του όρου *εισαγωγή*, που παραδίδεται συχνά στα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, για να δηλώσει την υποχρέωση της μεταφοράς προϊόντων, δημητριακών ή άλλων. Η *έμβλησις* συνάπτεται στα έγγραφα της Πάτμου πάντα με τις λέξεις *κόκκος* και *συνωνή*, αντικείμενο της *εμβλήσεως* όμως αποτελούσαν και άλλα προϊόντα, όπως *γεννήματα οίνου, κρεών, όσπρίων* και άλλα διάφορα⁴⁸. Η *εισαγωγή* αναφέρεται επίσης στην υποχρέωση μεταφοράς ειδών, συνήθως *στραβοξυλής ή χόρτου*, αναφέρεται όμως και στη μεταφορά της *συνωνής*⁴⁹. Οι φοροτεχνικοί όροι *συνωνή, στραβοξυλή* και *χόρτον* είναι γνωστοί από τη συχνή αναφορά τους σε έγγραφα και άλλα κείμενα πρακτικής σημασίας. Με τους όρους *στραβοξυλή* και *χόρτον* δηλωνόταν η υποχρεωτική παράδοση ξυλείας κατάλληλης για τη ναυπήγηση πλοίων και η υποχρεωτική παράδοση ζωοτροφής. Η παράδοση *χόρτου* απαντά στις πηγές από τον 10ο αι. και οι λοιπές υποχρεώσεις από τον 11ο αι. Από τη μαρτυρία των εγγράφων προκύπτει ότι η κοπή, η μεταφορά από τα κρατικά δάση και η επεξεργασία των ξύλων αποτελούσε την προσφορά των φορολογουμένων για τη *στραβοξυλή* και συνιστούσε επομένως την κρατική απαίτηση, όπως και η συλλογή και το δεμάτιασμα του χόρτου ή των υπολοίπων του θερισμού από τα λιβάδια και χωράφια ήταν η προσφορά των φορολογουμένων σχετικά με το χόρτο⁵⁰.

Ο όρος *συνωνή* έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνητών. Η σημασία του στην πρώτη βυζαντινή περίοδο είναι διαπι-

48. Βλ. *AL* 55.46 (1102): *έμβλησις γεννημάτων οίνου, κρεών, όσπρίων* και άλλων αναγκαίων ειδών που δεν κατονομάζονται. Για την ερμηνεία του όρου *έμβλησις* ως υποχρέωσης μεταφοράς προϊόντων βλ. G. Rouillard, *Taxes* 281. - F. Dölger, *Schatz*, αρ. 32, 23B. Για την υποχρέωση των πλοίων των μονών να μεταφέρουν αναγκαία είδη προς την Κωνσταντινούπολη (*έμβλησις γεννημάτων*) βλ. διεξοδικά M. Nystazopoulou-Pélékidou, «Les couvents de l'espace égéen et leur activité maritime (IX-XII s.)» *Σύμμεικτα* 15 (2002) 77-89. Πιθανόν πρέπει η *έμβλησις* να συσχετιστεί με τον όρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου *εμβολή* (βλ. JGR 1, πον. XI και αν. σημ. 13 της παρούσας μελέτης), με τον οποίο συνδέεται νοηματικά και ετυμολογικά (βλ. *LS* λ. *εμβάλλω*, προκειμένου για πλοίο δέχομαι φορτίο).

49. Βλ. *AL* 55.46 (1102), όπου η μεταφορά της *συνωνής* περιγράφεται ως *εισαγωγή συνωνής*.

50. Βλ. A. *Ivir*. 8.13 (995): *τοῦ διδομένου χόρτου*. - *Εγγρ. Πάτμ. Α'* 1.44 (1073), αυτ. 3.40 (1079), αυτ. 6.56 (1088). - *AL* 39.43-44 (1079): *κοπ(ή)ς (και) καταβιβασμοῦ οἰασδ(ή)τ(ι)ν(ος) ξυλ(ή)ς*, αυτ. 55.46-48 (1104): *...έμβλήσεως ...ξυλῆς ἐργασίμης και κανσίμης, στραβοξυλῆς τῆς πρὸς τὰ κάτεργα και πλοῖα ἐπιτηδεῖας, και πάσης ἄλλης οἰασδῆτινος βαρύτητος*.

στωμένη. Σήμαινε την υποχρέωση προσφοράς προς το κράτος αγροτικών προϊόντων για αγορά σε καθορισμένη τιμή (*coemptio*). Όμως οι απόψεις των ερευνητών δίστανται για την εξέλιξη της σημασίας του όρου μετά τον 6ο αι. Σύμφωνα με την άποψη που διατύπωσε ο F. Dölger, η *συνωνή* εξελίχθηκε σταδιακά σε τακτικό φόρο, που υπολογιζόταν ποσοστιαία πάνω στο *δημόσιον*, δηλαδή τον κύριο φόρο. Από τους 10ο-11ο αι. εισπραττόταν σε χρήμα. Ο Ν. Σβορώνος παρατήρησε ότι η *συνωνή* υπολογιζόταν πάνω στη γεωργική παραγωγή και ήταν φόρος συμπληρωματικός στον κύριο φόρο. Ο J.F. Haldon, του οποίου την άποψη ακολουθώ, υποστήριξε ότι η *συνωνή* εξελίχτηκε σε μια τακτική ετήσια επιβάρυνση στη γη με τη μορφή παράδοσης σιτηρών και πιθανόν και άλλων γεωργικών προϊόντων. Υπολογιζόταν σε σχέση με την παραγωγικότητα της γης, άμεσα ή έμεσα, για κάθε φορολογούμενο και εξαργυριζόταν κατά περίπτωση⁵¹. Ο Ν. Οικονομίδης, όπως ήδη αναφέρθηκε, απέδωσε στη *συνωνή* δύο διαφορετικές σημασίες στα έγγραφα της Πάτμου, που μας απασχολούν εδώ⁵². Σε ό,τι αφορά την άποψη ότι στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών η *συνωνή* είχε διατηρήσει το νόημα του 6ου ή του 9ου αι. και δήλωνε «αγορά» ή απαίτηση σιτηρών πρέπει να παρατηρηθεί ότι ήδη στον 11ο αι. απαντά στα έγγραφα της Πάτμου και σε άλλες πηγές ο όρος *εξώνησις* για

51. Βλ. F. Dölger, *Beiträge* 57-59. - N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècle: le cadastre de Thèbes», *BCH* 83 (1959) 1-145, ειδικά 139-140. Αντίθετα G. Ostrogorsky, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1967) 1-108, ειδικά σ. 49-51, σύμφωνα με τον οποίο η *συνωνή* εξελίχτηκε στον βασικό έγγειο φόρο. - J. Haldon, «Synone: re-considering a Problematic Term in Middle Byzantine Fiscal Administration», *BMGS* 18 (1994) 116-153 (στο εξής J. Haldon, Synone) με πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, ειδικά σ. 152 και Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 71 για τη φορολογική υποχρέωση της συνωνής με τη μορφή παράδοσης τροφίμων για τον εφοδιασμό του στρατού ή των πόλεων, όπου παραπέμπει στα έγγραφα της Πάτμου με αρ. 8, 11, που μας απασχολούν εδώ και *AL* 55 και σ. 283, όπου διαπιστώνει χρήση της *συνωνής* με αρχαϊκή σημασία στα ίδια έγγραφα. Για το περιεχόμενο της *συνωνής* στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958 (στο εξής: J. Karayannopoulos, *Finanzwesen*), 97-98. Ο όρος δεν απαντά στα έγγραφα μετά τον 12ο αι. Η υποχρέωση προσφοράς στο κράτος προϊόντων για αγορά διατηρήθηκε μετά την αλλαγή του περιεχομένου της *συνωνής* και παραδίδεται στα έγγραφα με την ονομασία *εξώνησις*.

52. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 71, 97-98, 283 και αν. σ. 38 και 39 της παρούσας μελέτης. Ο Ν. Οικονομίδης δεν παρουσίασε ως βεβαία καταρχήν την ερμηνεία της υποχρεωτικής αγοράς αλλά αναρωτήθηκε μήπως ίσχυε. Τη θεώρησε όμως κατόπιν ως δεδομένη. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 97-98 και 283.

να δηλώσει την υποχρεωτική πώληση σε προκαθορισμένη τιμή («αγορά»)⁵³. Η *συνωνή* προφανώς αναφερόταν στη φορολογία των σιτηρών, που προορίζονταν για κατανάλωση και η *έμβλησις συνωνής* αναφερόταν στη μεταφορά των προϊόντων αυτών με τα πλοία⁵⁴. Φαίνεται λοιπόν από τα έγγραφα της Πάτμου ότι η *συνωνή*, η *στραβοξυλή* και ο *χόρτος* σήμαιναν τα προϊόντα και τη φορολογική υποχρέωση, που επιβαλλόταν στα προϊόντα αυτά. Ο *κόκκος* επομένως δήλωνε και αυτός το προϊόν και τη φορολογική επιβάρυνση. Ήταν ένα προϊόν, το οποίο μετέφεραν υποχρεωτικά τα πλοία, για να εξυπηρετηθούν οι κρα-

53. Ο Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 97-98 θεωρεί ότι τα προϊόντα που συγκεντρώνονταν με την *εξώνησιν* προωθούνταν αποκλειστικά προς την πρωτεύουσα. Όπως φαίνεται όμως από το είδος των προϊόντων της *εξωνήσεως*, άλογα και μουλάρια, όσπρια, κρασί και κρέας, προορίζονταν κατά κύριο λόγο για την κάλυψη των κατά τόπους στρατιωτικών αναγκών. Πρβλ. και Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 71 αλλά και σ. 99, όπου ο ερευνητής παρατηρεί ότι η διαφορά ανάμεσα στην υποχρεωτική προσφορά ειδών για αγορά και σε μια απλή *απαίτηση* δεν ήταν αναγκαστικά μεγάλη και προσάγει ως παράδειγμα το χωρίο: *ή στυπίου και άξουγγίου εξώνησις ή άπαιτησις* (F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 595 bis 1453*, 5 Teile, München - Berlin 1924-1965, αρ. 1550). Από τη διατύπωση όμως προκύπτει η διάκριση των όρων *εξώνησις* και *απαίτησις*, και όχι η εξομοίωση. Η *εξώνησις* δηλώνει την αναγκαστική προσφορά για αγορά και η *απαίτηση* τη ζήτηση του φόρου σε χρήμα ή είδος, εδώ στυπί και ξύγγι, που επιβάλλονταν και τα δύο στους φορολογούμενους ή επιβάλλονταν είτε το ένα είτε το άλλο. Ευνόητο είναι ότι η οικονομική βλάβη από την αναγκαστική προσφορά αγοράς θα ήταν βαρύτερη από εκείνη του δοσίματος σε είδος. Η υποχρέωση της *εξωνήσεως* παραδίδεται στις πηγές από τον 11ο ως τον 15ο αι. Η υποχρεωτική προσφορά δημητριακών για αγορά αναφέρεται στις πηγές με στερεότυπη διατύπωση ως *εξώνησις σίτου* ή *εξώνησις κριθής, βρώμου και παντοίων σπερμάτων* (δηλαδή οσπρίων) ή *εξώνησις σίτου, οίνου, αλόγων, κριθής* κ.λπ. Βλ. Χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1044), εν *JGR* 1, 617. - *Έγγρ. Πάτμ. Α'* 1.43 (1073), αυτ. 3.40 (1079), αυτ. 6.55 (1088). - *AL* 33.83,116 (1060), αυτ. 48.41 (1086). - *MM* 5, 137.25 (1074), αυτ. 144.5 (1079). - Πρόσταγμα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1405), εν *JGR* 1, 702. Διαφορετική σημασία έχει η έκφραση *έκβολής γεννημ(ά)τ(ων) έξ' άγορασίας γεγεννημ(ένων)* (sic). Βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α'* 1.54 (1073). - *MM* 5, 137.25 (1074), αυτ. 144.5 (1079). Για τον όρο *εξώνησις* βλ. και F. Dölger, *Beiträge* 58. Για την *απαίτησιν* (ζήτηση φόρου ή έκτακτης εισφοράς) βλ. *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α', εκδ. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος (ΚΒΕ - ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής *ΛΕΒΟ*) 132.

54. Η μεταφορά βέβαια προϊόντων με τα πλοία δεν περιοριζόταν στα προϊόντα της *εξωνήσεως*. Στη μαρτυρία του 9ου αι. του Ιγνατίου Διακόνου, την οποία επικαλέστηκε ο Ν. Οικονομίδης, για να υποστηρίξει την άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων που προέρχονταν από την *εξώνησιν*, μεταφερόταν με τα πλοία στην πρωτεύουσα, δεν παραδίδεται ένδειξη του τρόπου, με τον οποίο είχε συγκεντρωθεί το μεταφερόμενο προϊόν του φόρου. Βλ. Ιγνάτιος Διάκονος, *Επιστολαί*, αρ. 21, και Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité* 97.

τικές ανάγκες⁵⁵. Σύμφωνα με τη σημασία της λέξης ο *κόκκος* αναφερόταν στον σπόρο του σιταριού ή στην πρώτη ύλη παρασκευής βαφής. Στους παπύρους ο *κόκκος* σήμαινε την υποχρέωση παράδοσης σπόρου σιταριού, είδαμε όμως ότι το προϊόν αυτό, που προσδιοριζόταν ως *κόκκος σίτου*, δεν μεταφερόταν με τα πλοία. Στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου δεν διαφαίνεται ποιο προϊόν ήταν ο *κόκκος*. Φαίνεται όμως ότι ως φορολογική επιβάρυνση ο *κόκκος* αναφερόταν στην παράδοση ενός προϊόντος, του ίδιου που μετέφεραν τα πλοία της Πάτμου. Από τη μαρτυρία των εγγράφων επίσης δεν μπορεί να προσδιοριστεί ποιο προϊόν δήλωνε ο *κόκκος*. Η διαζευκτική σύνδεση του *κόκκου* με τη *συνωνή* στα έγγραφα της Πάτμου δεν συνεισφέρει στη διευκρίνιση του νοήματος της λέξης. Δείχνει μόνο ότι ο *κόκκος* και η *συνωνή* αναφέρονταν σε δύο διαφορετικές φορολογικές επιβαρύνσεις, αφού σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής η διαζευκτική σύνδεση συνδέει διαχωριστικά δύο λέξεις ή προτάσεις (επομένως τον *κόκκο* και τη *συνωνή*, που δηλώνουν το αντικείμενο της *εμβλήσεως*) που ούτε συνυπάρχουν ούτε συναποκλείονται⁵⁶. Η μόνη σύνδεση τους, που προκύπτει από τα έγγραφα της Πάτμου, είναι η μεταφορά του προϊόντος του *κόκκου* και της *συνωνής* με τα πλοία προς την πρωτεύουσα και η μεγάλη σημασία που είχε το προϊόν και των δύο φόρων για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής. Ήταν *είδη αναγκαιότατα* για την αυτοκρατορία, όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο αυτοκράτορας στα έγγραφα της Πάτμου.

Προφανώς τα πλοία δεν μετέφεραν μόνο είδη απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση. Σε έγγραφα, όπου αναφέρεται η μεταφορά του *κόκκου*, παραδίδεται και η μεταφορά *λινοκόκκου*. Οι σχετικές με τον *λινοκόκκο* μαρτυρίες των πηγών δείχνουν ότι στον τομέα της αγροτικής παραγωγής και της φορολογίας ο *λινοκόκκος* (ή *λινόσπερμον*) διαφοροποιείται από το φυτό *λινάριον*. Όταν το φυτό ήταν ακόμη ανθισμένο, κόβονταν τα στελέχη του λιναριού, που χρησιμοποιούνταν ευρέως σε όλη τη βυζαντινή περίοδο για την κατασκευή νήματος. Ένα

55. Βλ. αν. σημ. 50, όπου τα έγγραφα, στα οποία αναφέρονται οι απαιτήσεις της *στραβοξυλής* και του *χόρτου* αλλά όχι η υποχρέωση της μεταφοράς τους και για την απαίτηση της *συνωνής* με τη μορφή παράδοσης σιτηρών J. Haldon, Synone 152. - N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71.

56. Επειδή η χειρόγραφη παράδοση των κειμένων των πρακτικών είναι πολλές φορές επισφαλής, η συντακτική ανάλυση και οι γραμματικοί κανόνες δεν επαρκούν για τη διατύπωση συμπερασμάτων. Σχετικά με την πρόταση του N. Oikonomidès, *Fiscalité* 283, ότι ο *κόκκος* έχει το ίδιο νόημα με τη *συνωνή*, που παραπέμπει στο σχήμα λόγου ένα με δύο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι αυτό το σχήμα λόγου εκφράζεται με συμπλεκτική σύνδεση.

μέρος της συγκομιδής παρέμενε στο χωράφι, για να δώσει τον σπόρο. Η χρήση του λιναριού στην κατασκευή υφασμάτων παραδίδεται στον *Πανδέκτη* και στο *Επαρχικόν βιβλίον*, όπου η περιοχή του Στρυμόνα και ο Πόντος αναφέρονται ως οι κατεξοχήν περιοχές καλλιέργειας λιναριού. Η *εξώνησις λιναρίου*, που αναφέρεται στις πηγές από τον 11ο αι., αποτελεί ένδειξη της αυξημένης ζήτησης του προϊόντος αυτού. Από τον 13ο αι. σημειώνεται ανάπτυξη της καλλιέργειας και της εμπορίας του λιναριού⁵⁷. Η πώληση *σπέρματος λιναρίου* αναφέρεται από τον 4ο αι. στο *Έδικτον* του Διοκλητιανού *de pretiis* του έτους 301. Από το κείμενο προκύπτει ότι το *λινόσπερμον* χρησιμοποιούνταν για τη σπορά λιναριού. Ο σπόρος του λιναριού είχε βέβαια και πολλές άλλες χρήσεις. Η φορολογία όμως του προϊόντος ή της εμπορίας του παραδίδεται από τον 11ο αι.⁵⁸. Η εμπορία του επίσης φορολογούνταν. Στο πρόσταγμα του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328) προς τους Μονεμβασιώτες ο *λινόκοκκος* αναφέρεται μεταξύ των φορολογούμενων εμπορευμάτων. Τον 14ο αι. σε σπαράγματα λογαριασμών αναφέρεται αγορά και πώληση *λινοκόκκου*⁵⁹. Πιστεύω ότι η φορολογία του *λινοκόκκου* οφείλεται στη διεύρυνση της χρήσης του σπέρματος του λιναριού και την άνοδο της αξίας του. Οι κυριότερες χρήσεις του, που

57. Βλ. *Digesta Digesta (Πανδέκτης)*, έκδ. Th. Mommsen, (CJC I), Berlin 1872, α-νατ. Dublin - Zürich (στο εξής: *Digesta*) XXXII, 1, 70 & 13. - *Επαρχικόν βιβλίον* 9.1, σ. 420-421. - *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 6.55 (1088): *εξωνήσε(ως)... λιναρ(ίου) και του τούτ(ου) σπέρμ(α)τ(ος)*. - *AL* 48.41 (1086): *εξωνήσε(ως) ...όσπρί(ων), κέγχρου, λιναρ(ίου) και άλλ(ων) σπερμ(ά)τ(ων)* (σημ.: πθ. εννοείται το σπέρμα λιναριού). - P. Schreiner, *Texte* 3/59 (1355-1357), 31/4 (μέσα 14ου αι.). - D. Jacoby, «The Migration of Merchants and Craftsmen: a Mediterranean Perspective (12th-15th Century)», στο *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, (Variorum Collected Studies Series 572), Aldershot, Hampshire 1997, αρ. I, 536 και 559, με παραπομπή στις μεσαιωνικές πηγές και τη βιβλιογραφία για τη χρήση του λιναριού στην υφαντουργία και την εμπορία του. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 300-302.

58. Βλ. *Έδικτον* L. 99 και αν. σημ. 14 της παρούσας μελέτης. Η φορολογία του *σπέρματος λιναρίου (λινοκόκκου)* συνάγεται από το *πρακτικόν παραδόσεως* του νοταρίου Αδάμ, όπου καταγράφονται τα εισοδήματα από την αγροτική παραγωγή νοικοκυριών παροίκων στη Βάριν, προφανώς για να φορολογηθούν. Βλ. *Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου*, έκδ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Αθήναι 1980 (στο εξής *Έγγρ. Πάτμου Β΄*) 50.119 (1073): *κατάσπορά ή εύρεθ(εϊ)σ(α) έν τῶ τοιοῦτω οἴκῳ: σίτ(ου) μόδ(ιοι) διακό(σιοι) εξίκ(ον)τ(α), κρι(θῆς) μόδ(ιοι) εκατόν πεντίκ(ον)τ(α), φάβαν μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε), λινόκοκου μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε) και άνόναν από τῆς παρα[θ]έσεως: σίτ(ου) μόδ(ιοι) εκατόν είκο(σι) τέσσαρ(εζ), κριθεῖς μόδ(ιοι) εξίκοντ(α), λινόκόκου μόδ(ιοι) όκτῶ ζενγ(ά)ρ(ια) τὰ εύρεθέντ(α) και παράδοθέντα*. Βλ. και αν. σημ. 53 της παρούσας μελέτης, όπου μαρτυρίες *εξωνήσεως σπέρματος λιναρίου*.

59. Βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α, σ. 158.33 (1086). - P. Schreiner, *Prostagma* 218.

παραδίδονται στις βυζαντινές και μεσαιωνικές πηγές από τον 13ο αι., ήταν η παραγωγή λινέλαιου με διάφορες εφαρμογές και η κατασκευή φαρμάκων⁶⁰.

Η μεταφορά του λινοκόκκου για να χρησιμοποιηθεί στη βιοτεχνία, δείχνει ότι ήδη τον 11ο αι. τα πλοία μετέφεραν πρώτες ύλες για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της δευτερογενούς παραγωγής. Η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί βέβαια για τη διευκρίνιση του περιεχόμενου του κόκκου στα έγγραφα της Πάτμου, από τα οποία δεν προκύπτει εάν τα πλοία της μονής απαλλάσσονταν από τη μεταφορά κόκκου σίτου ή κόκκου βαφικής. Στην πρώτη περίπτωση όμως η μεταφορά θα σήμαινε διακίνηση ενός προϊόντος, που παραγόταν και παρέμενε για ευνόητους λόγους στις σιτοπαραγωγές περιοχές. Η μεταφορά και συγκέντρωση σπόρου μακριά από τις σιτοπαραγωγές περιοχές στην πρωτεύουσα δεν θα εξυπηρετούσε βέβαια κανένα σκοπό. Η συγκέντρωση και διάθεση σιταριού σποράς, όπως παραδίδεται στους παπύρους, δεν αποτελούσε αντικείμενο μεταφοράς. Εξυπηρετούσε τις κρατικές ανάγκες για σύντονη καλλιέργεια των δημοσίων κτημάτων στις σιτοπαραγωγές περιοχές, συγκεκριμένα στην Αίγυπτο. Όμως από τον 7ο αι. η Αίγυπτος πέρασε στην κυριαρχία των Αράβων και στο Βυζάντιο, στην ύστερη περίοδο, εκτεταμένες εκτάσεις καλλιεργούμενης γης πέρασαν πλέον στα χέρια της μεγάλης ιδιοκτησίας, που υποκατέστησε τον κρατικό μηχανισμό στη γεωργική εκμετάλλευση των γαιών. Ήδη στην περίοδο αυτή, από τον 11ο αι. το κράτος είχε αρχίσει την εκχώρηση εισοδημάτων από τη γη και τους καλλιεργητές στους μεγάλους ιδιοκτήτες. Δεν φαίνεται βέβαια πιθανό ότι το κράτος συγκέντρωνε σπόρο στις κρατικές αποθήκες στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, για να τον διαθέσει στους μεγάλους ιδιοκτήτες γης διακινώντας και πάλι το προϊόν προς τις σιτοπαραγωγές περιοχές, από τις οποίες είχε προέλθει. Η Κωνσταντινούπολη εξάλλου βρισκόταν στο κέντρο μιας περιοχής που παρήγε σιτηρά καλής ποιότητας σε μεγάλες ποσότητες, ώστε η μεταφορά σπόρου από άλλες περιοχές να μη είναι αναγκαία. Τα έγγραφα, που αποτελούν πλούσιες πηγές πληροφόρησης για τους παντοειδείς φόρους της ύστερης βυζαντινής περιόδου, δεν παρέχουν μαρτυρίες συγκέντρωσης σπέρματος σιταριού από το κράτος, αν και προφανώς ο σπόρος του σιταριού εξακολούθησε να είναι ένα σημαντικό γε-

60. Η χρήση του σπόρου του λιναριού για την κατασκευή λαδιού συνάγεται εμμέσως από τις μαρτυρίες εμπορίας λινελαίου σε βυζαντινές και μεσαιωνικές πηγές και η μαρτυρία χρήσης του ως φωτιστικού μέσου. Βλ. P. Schreiner, ό.π. - Του ιδίου, *Texte* 3/129. - Του ιδίου, *Produkte* 94. Πολύ σημαντική όμως φαίνεται ότι ήταν και η χρήση του στη φαρμακευτική. Βλ. P. Timplalex, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, επιμ. P. Lang, Frankfurt am Main 2002, 145, με μαρτυρίες από τις πηγές.

ωργικό προϊόν. Αντίθετα παραδίδεται στις πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου η φύλαξη σπόρου σιταριού στα κτήματα για την καλλιέργεια της επόμενης χρονιάς⁶¹. Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη της βιοτεχνίας απαιτούσε τη μεταφορά πρώτων υλών και ιδιαίτερα προς την Κωνσταντινούπολη, που ήταν κέντρο εμπορίας, κατανάλωσης και βιοτεχνικής παραγωγής. Οι βαφικές ύλες χρησιμοποιούνταν ευρέως όχι μόνο στην υφαντουργία αλλά και στις καλές τέχνες. Πιθανότατα λοιπόν η φορολογική επιβάρυνση του κόκκου της επιστολής του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και ο κόκκος των εγγράφων της Πάτμου, που συγκαταλεγόταν μεταξύ των *αναγκαιοτάτων ειδών*, που μετέφεραν τα πλοία προς την Κωνσταντινούπολη, ήταν το προϊόν της *βαφικής κόκκου*, δηλαδή βαφική ύλη, όπως πρότεινε η G. Rouillard, χωρίς όμως να εξετάσει εάν αυτό πραγματικά συνέβαινε⁶². Επειδή, για να προβλέπεται η μεταφορά της συγκεκριμένης βαφικής πρώτης ύλης, θα έπρεπε αυτή να ήταν προϊόν με ευρύτατη χρήση στη βιοτεχνία και στα κρατικά υφαντουργεία στην Κωνσταντινούπολη, να είχε σημαντική αξία και να μεταφερόταν σε μεγάλες ποσότητες, είναι χρήσιμη στο σημείο αυτό η σύντομη παρουσίαση των μαρτυριών των πηγών για τη διάδοση της χρήσης και της αξίας της βαφικής ύλης, που ονομαζόταν *κόκκος* στο Βυζάντιο. Ένα θέμα που δεν προσείλκυσε ως τώρα την προσοχή των ερευνητών⁶³.

61. Βλ. αν. σημ. 42 της παρούσας μελέτης μαρτυρίες αποθήκευσης σπόρου για τη σπορά της επόμενης χρονιάς. - Α. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία* 206-208 για την εκχώρηση κρατικών εισοδημάτων στους γαιοκτήμονες, με πηγές και προηγούμενη βιβλιογραφία. - P. Magdalino, «The Grain Supply of Constantinople, Ninth-Twelfth Centuries» στο *Constantinople and Its Hinterland*, εκδ. C. Mango and G. Dagron, Aldershot 1995, εδώ σσ. 37-39 και 45-46. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 228, με τη μαρτυρία των πηγών, τη μνεία των πιο σημαντικών σιτοπαραγωγών περιοχών στην ύστερη περίοδο, που ήταν η Θράκη, η Μακεδονία και η Θεσσαλία. Το προβάδισμα σε ποιότητα και ποσότητα είχε η Θράκη σε σύγκριση με την παραγωγή των παραλίων της Μαύρης θάλασσας.

62. Βλ. G. Rouillard, *Taxes* 281 και L. James, *Light and Colour in Byzantine Art*, Clarendon Press. Oxford 1996 (στο εξής L. James, *Light*) 29, που αναφέρεται στη χρήση του *κόκκου* στη ζωγραφική και σ.35-36, όπου επισημαίνει την εκτεταμένη χρήση των πρώτων υλών για την κατασκευή χρωμάτων και την ανάγκη διερεύνησης της σχέσης που υπήρχε μεταξύ της διαθεσιμότητας βαφικών υλών και των χρησιμοποιούμενων χρωστικών ουσιών.

63. Στη χρήση, την εκτεταμένη διάδοση, την εμπορία και τη διακίνηση της βαφικής ύλης με πλοία στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, τουλάχιστον από την πρώτη δεκαετία του 13ου αι. αναφέρθηκε κυρίως ο D. Jacoby σε μελέτες του για την παραγωγή και το εμπόριο των μεταξωτών υφασμάτων στον χώρο της ΝΑ Μεσογείου. Οι σχετικές μελέτες του ερευνητή θα μνημονευθούν παρακάτω στις οικείες θέσεις. Βλ. και A. Dunn, *Exploitation* 262 κ.ε., 274-275, 285-286, 290-291, που αναφέρεται στο *πρινοκόκκι* και στο ενδιαφέρον του κράτους για την εκμετάλλευσή του στον 14ο αι.

Ο κόκκος ως προϊόν της δασικής παραγωγής: κόκκος βαφική

α. Οι μαρτυρίες των πηγών για τη χρησιμοποίηση της βαφικής κόκκου

Ο κόκκος με τη σημασία της βαφικής ύλης αναφέρεται, όπως ήδη παρατηρήθηκε, στις βυζαντινές πηγές από τον 4ο ως τον 13ο αι. Χλαμύδες με στημόνι και υφάδι διαφορετικού χρώματος, ιμάτια και άλλα ενδύματα και υποδήματα, που χρησιμοποιούνταν από πρόσωπα του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος ή προορίζονταν για εκκλησιαστική χρήση, φέρονται να έχουν βαφεί με κόκκο. Με τη βαφή αυτή βάφονταν παλαιότερα κατεξοχήν μάλλινα και λινά νήματα. Από τον 6ο αι. όμως παραδίδεται η χρήση του κόκκου και στη βαφή μεταξωτών νημάτων⁶⁴. Η αυτολεξεί αναφορά του κόκκου ως βαφής στις πηγές είναι περιορισμένη, αν και η χρήση του για τη βαφή υφασμάτων στο Βυζάντιο τον 11ο αι. τεκμηριώνεται από χημικές αναλύσεις⁶⁵. Παραδίδεται όμως στις πηγές μεγάλος αριθμός επιθέτων, που σχηματίζονται από τη λέξη *κόκκος* και χαρακτηρίζουν ως *κοκκηρά*, *κοκκοβαφή* ή *κόκκινα* είδη κυρίως ένδυσης και υποδήσης. Το ουδέτερο του επιθέτου *κόκκινος* απαντά και ως ουσιαστικό, το *κόκκινον*. Οι μνείες αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως μαρτυρίες χρήσης της βαφής του κόκκου και να διαφωτίσουν το πρόβλημα της διάδοσης της βαφής και κατά συνέπεια της σημασίας της πρώτης ύλης για την οικονομία, εφόσον τα επίθετα αυτά, όπως προκύπτει από την ετυμολογία τους, σημαίνουν αυτόν που έχει *κόκκο*, τον βαμμένο με *κόκκο* και τον φτιαγμένο

64. Βλ. *Digesta*, XXXII, 70. 9-12 τη βαφή μάλλινων και λινών νημάτων. Μαρτυρίες βαφής με *κόκκο* υφασμάτων για εκκλησιαστική χρήση βλ. αν. σημ.10 της παρούσας μελέτης. Για τη βαφή ειδών του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος βλ. Ολυμπιόδωρος Διάκονος, εν *PG* 93, στήλ. 752.36: *Ἀποσάμενοι τὸ βασιλικὸν ἔνδυμα, ὃ σημαίνεται διὰ τοῦ κόκκου*. - *Λυδός*, *Περὶ ἐξουσιῶν* 2, 88.9: *πολέμων παλουδαμέντοις, αἱ δὲ εἰσι δίπλακες ἀπὸ κόκκου ἐκ πρωτείας μετάξης κλωστής*. - Ιωσήφ Γενέσιος, *Περὶ βασιλειῶν*, έκδ. Α. Lesmüller - Werner - I. Thurn, *Josephi Genesisii regum libri quattuor*, (CFHB 14), Berlin 1978 (στο εξής: *Ιωσήφ Γενέσιος*), 1,19.13: *τῶν βασιλικῶν ἐκ κόκκου πεδίλων*, και αν. σημ. 10 της παρούσας μελέτης. Βαμμένα με *κόκκο* ενδύματα θα φορούσαν και οι κοινοί θνητοί, όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν. Οι μαρτυρίες των πηγών αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε βασιλικά ενδύματα και εκκλησιαστικά άμφια όχι επειδή υπήρχαν περιορισμοί στη χρήση της βαφής αυτής, αλλά επειδή οι πηγές επικεντρώνονται στη ζωή και δράση των αυτοκρατόρων και του περιβάλλοντός τους. Βλ. τις μαρτυρίες υφασμάτων, που φέρονται να είναι *κοκκηρά*, *κοκκοβαφή* ή *κόκκινα*, κατ. σημ. 71-73 της παρούσας μελέτης. και σ. 55 κ.ε. την τιμή των υφασμάτων, που ήταν βαμμένα με *κόκκο*.

65. Βλ. Α. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving: A.D. 400 to A.D. 1200*, επιμ. E. Kisslinger - J. Koder (στο εξής Α. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving*) chap. 3, σ.29. - Της ίδιας, «Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles» στο *Economic History*, τ. 1, σσ.147-168, edw 160.

από κόκκο ή αυτόν που έχει το χρώμα του κόκκου⁶⁶. Ήταν όμως όλα τα είδη, που χαρακτηρίζονται *κοκκηρά*, *κοκκοβαφή* και *κόκκινα*, βαμμένα με *κόκκο* και μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι μνείες των επιθέτων *κοκκηρός*, *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* και το ουσιαστικό *κόκκινον* ως μαρτυρίες χρησιμοποίησης της βαφής του *κόκκου*;⁶⁷ Οι μαρτυρίες των πηγών δίδουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το ερώτημα αυτό.

66. Το επίθετο *κοκκηρός* απαντά από τον 4ο αι. μ. Χ. Βλ. G.W.H. Lampe, *A patristic Greek Lexicon*, λ. *κοκκηρός*, ερμηνεύει «scarlet» (*σκαρλάτος*). - *Sophocles*, λ. *κοκκηρός* με τη σημασία «κόκκινος». Το επίθετο *κοκκοβαφής* είναι αρχαία ελληνική λέξη. Απαντά αρχικώς στον *Θεόφραστο* III, 7, 5. Το επίθετο *κόκκινος* είναι επίσης αρχαία ελληνική λέξη και απαντά ήδη στον *Ηρόδοτο*. Δήλωνε το ερυθρό χρώμα, που προσέδιδε ο *κόκκος*. Βλ. *SB*, αρ. 9523 (2ος αι. μ.Χ.): *ύποδημάτων κόκκινα... ζεύγη δ' ὁμοίως, πορφυρῶν β*. Βλ. και λ. *κόκκινος* εν *LS* και F. Preisigke, *Wörterbuch*, με τη σημασία «σκαρλάτος». - *Sophocles*, λ. *κόκκινος*, με τη σημασία «σκαρλάτος», «ερυθρός». Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης *Ευστάθιος* ετυμολογεί το επίθετο *κόκκινος* από τον *κόκκο*. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1950 (στο εξής: Φ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*), τ. 2, 38-39. Στις πηγές παραδίδονται με μικρότερη συχνότητα και άλλα επίθετα που σχηματίζονται από τη λ. *κόκκος*. Πιθανότατα δηλώνουν τον βαμμένο με *κόκκο*. Η διαπίστωση της σημασίας τους όμως απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση. Βλ. π.χ. *Ησύχιος*, λλ. *κοκκοποιόν*, *κοκκοβαφές*. - Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος κατηχητικός*, έκδ. A. Heisenberg, «Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion», στου ίδιου, *Quellen* II.iii. «Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214», 6-54, ειδικά 20.29: *κοκκόντα φάλαρα*, αυτ. 22.17,18,30: *κοκκόν πέδιλον*. - G. Downey (έκδ.), «Nicolao Mesarites, The Description of the Church of the Holy Apostels at Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s. 47:6 (1957) 855-925, κεφ. XX, *κοκκοειδής*. - Γρηγόριος Αντίοχος, Grégoire Antiochos, *Éloge du Patriarche Basile Kamatèros*, éd. M. Loukaki, Paris 1996 (Index 117-119) (12ος αι.), 683: *κοκκόχρον βάμμα*. - W. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, fasc. 1-2, St. Petersburg 1892-1917, XI 214.13: *κοκκόχρους χιτών*. - E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκοειδής*. - *Du Cange*, λ. *κοκκόχρους*. Βλ. και κατ. σημ. 99 της παρούσας μελέτης, όπου παρατίθενται μαρτυρίες για το επίθετο *πρινοκοκκάτος*.

67. Τα λεξικά δεν διαφωτίζουν το ερώτημα αυτό. Ερμηνεύουν τα επίθετα, που σχηματίζονται από τη λ. *κόκκος*, με το επίθετο *σκαρλάτος* (βλ. αν. σημ. 66). Για τη σημασία της λ. *σκαρλάτος* βλ. Δημητράκος, *Λεξ.* και Σταματάκος, *Λεξ.*, λ. *σκαρλάτος* = «αλουργής, πορφυρός, ολοκόκκινος, κατακόκκινος». Το ουσιαστικό *σκαρλάτον* (τό) είναι μετάφραση της λατινικής λ. *scarlatum* (βλ. *Du Cange*, λ. *Σκαρλάτον*. - *Du Cange Lat.*, λ. *Scarlatum*). Η λατινική λ. *scarlatum*, άγνωστης ετυμολογίας, δήλωνε τον *κόκκο*, το βαμμένο με *κόκκο* ύφασμα και ειδικά έναν τύπο μάλλινου ενδύματος, που ήταν βαμμένο ολόκληρο ή είχε λωρίδες με το χαρακτηριστικό ζωηρό ερυθρό χρώμα που προσέδιδε η βαφή με *κόκκο* (βλ. *DMA*, λ. *scarlet*). Στον *Πουλολόγο* η λ. *σκαρλάτο* (τό) δηλώνει το «κόκκινο πανί» (βλ. *Πουλολόγος*, έκδ. Ισ. Τσαβαρή, [MIET], Αθήνα 1997, στίχ. 188, και σ. 101 για τη χρονολόγηση του έργου ανάμεσα στα 1274-1331 και την παρατήρηση της εκδότριας ότι το κείμενο, στη μορφή που μας παραδόθηκε, πιθανόν προέρχεται από χειρόγραφο γραμμένο σε λατινοκρατούμενη περιοχή του Ελληνισμού).

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που παραδίδονται σε κείμενο του Ρωμαίου νομοδιδασκάλου Ουλπιανού, που συμπεριλήφθηκε στον Πανδέκτη. Στόχος του κειμένου ήταν να περιγραφούν τα χαρακτηριστικά των μαλλίνων και λινών νημάτων και υφασμάτων. Μεταξύ άλλων ο Ουλπιανός παραδίδει ότι τα μάλλινα και τα λινά υφάσματα θεωρούνταν *στιλβόντα*, δηλαδή με απαστράπτον χρώμα, όταν ήταν βαμμένα με *πορφύρα* ή *κόκκο*. Όσα είναι χρώματος λευκού ή μαύρου ή έχουν άλλο φυσικό χρώμα, παρατηρεί ο Ουλπιανός, δεν συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των *στιλβόντων*. Με την ονομασία *πορφύρα*, διευκρινίζει τέλος ο Ουλπιανός, εννοούνται όλα τα είδη των πορφυρών βαφών. Ο *κόκκος* όμως δεν συμπεριλαμβάνεται στις πορφυρές βαφές⁶⁸.

Από την τοποθέτηση του Ρωμαίου νομοδιδασκάλου συνάγεται ότι τα μάλλινα υφάσματα, αναμφίβολα και τα μεταξωτά, βάφονταν κατά κύριο λόγο με κάποιο είδος πορφυρής βαφής ή με *κόκκο*. Κυρίως όμως προκύπτει το συμπέρασμα ότι κατεξοχήν βαφές των *στιλβόντων* θεωρούνταν οι πορφυρές βαφές και ο *κόκκος*, που προσέδιδαν στα υφάσματα τους χρωματικούς τόνους του ερυθρού⁶⁹. Τα υφάσματα που ήταν βαμμένα με τις βαφές αυτές δεν ήταν απλώς ερυθρά. Το χρώμα τους ήταν λαμπερό και παλλόμενο. Επομένως οι χαρακτηρισμοί *κοκκηρός*, *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* πρέπει να περιέγραφαν τον βαμμένο με *κόκκο*, όπως και ο *πορφυροῦς* τον βαμμένο με *πορφύρα*, και όχι απλώς τον ερυθρό ή αυτόν που είχε κάποια απόχρωση του ερυθρού.

Στις βυζαντινές πηγές παραδίδονται ανάλογες πληροφορίες για τη διάκριση των χρωμάτων και τη σημασία των επιθέτων *κοκκηρός*, *κοκκοβαφής* και *κόκκινος*. Η διευκρίνιση ότι ο *κόκκος* δεν συμπεριλαμ-

68. *Digesta XXXII*, 70,12: *ea que tincta non sunt, versicoloribus non adnumerari et ideo neque album neque nigrum contineri nec alterius coloris naturalis: purpuram autem et coccum, quoniam nihil nativi sunt, contineri arbitror, nisi aliud sensit testator. Purpurae autem appellatione omnis generis purpuram contineri puto: sed coccum non continebitur, fucinum et ianthinum continebitur.*

69. Από το κογγύλι της πορφύρας παρασκευάζονταν ποικιλία βαφών, που προσέδιδαν στα υφάσματα διάφορα χρώματα, όπως ζωηρό ερυθρό, ερυθρό σκούρο, πράσινο και μωβ ή βιολέ. Βλ. H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 233 κ.ε. - J. Ebersolt, *Les arts somptuaires à Byzance*, Paris 1923 (στο εξής: J. Ebersolt, *Arts*), 20-22 και passim. - Γ. Μοάτσος, *Ἡ Πορφύρα*, Αλεξάνδρεια 1932, επανέκδ. 1998 (στο εξής Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα*), 35-46, 66-74, 89-93, 95-108, για τα είδη των κογγυλίων της πορφύρας, τα είδη των πορφυρών χρωμάτων και τις μεθόδους κατασκευής τους. - R. Pfister, *Teinture* 49. - J. Marquart, *Das Privatleben der Römer*, Teil 2, Darmstadt 1964 (στο εξής: J. Marquart, *Privatleben*), 504-516, 504-512. - G. Steigerwald, *Purpursorten* 222-261. - I. Szabolcs, «Untersuchungen von Farbstoffen und Färbemethoden an spätantiken Stoffen», *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 11 (2005) 63-86, εδώ 70-72.

βάνεται στις πορφυρές βαφές, υποδηλώνει την κατασκευή απομιμήσεων πορφυροβαφών με κόκκο, τις οποίες οι έμποροι προσπαθούσαν να πουλήσουν ως πορφυροβαφή είδη με ανώτερη τιμή⁷⁰. Τούτο βέβαια συνέβαινε σε μια χρονική περίοδο, στη διάρκεια της οποίας επιτρεπόταν η χρήση της πορφύρας σε ιδιώτες και οι μαρτυρίες των πηγών ορίζουν από την ύστερη ρωμαϊκή ως και τα μέσα του 4ου αι. Το επίθετο *κοκκηρός* απαντά στα κείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει βαμμένα με κόκκο μάλλινα υφάσματα. Το *κοκκηρόν* χρώμα διαχωρίζεται από τα άλλα χρώματα ως χρώμα συγκεκριμένου είδους και ποιότητας⁷¹.

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι το είδος της βαφής και όχι το είδος του νήματος έδινε το όνομα στις υφαντικές πρώτες ύλες, γι' αυτό και τα μάλλινα νήματα, όταν είχαν βαφεί, χαρακτηρίζονταν πλέον αναλόγως με το είδος της βαφικής ύλης πορφυρά ή *κόκκινα*. Η μαρτυρία των συνταγών βαφής, που, όπως αναφέρθηκε, διασώθηκαν σε πάπυρο του 4ου αι. από τη Θήβα της Αιγύπτου και περιγράφουν τη βαφή μάλλινων νημάτων και πετρωμάτων, δείχνει ότι τα *κόκ-*

70. Για τις απομιμήσεις, που υπονοούνται στο κείμενο του *Πανδέκτη*, ενώ η κατασκευή τους αναφέρεται στη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, πρβλ. τη μαρτυρία του Πλίνιου, που παραδίδει ότι ήταν συνήθης η εξαπάτηση των φιλάρεσκων γυναικών με απομιμήσεις πορφυροβαφών, που είχαν βαφεί με κόκκο (βλ. *Πλίνιος* XXII, 3: *per quod facilius matrona adultero placeat, corruptor insidietur nuptae*). Βλ. και τα συμπεράσματα του D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84-85 (1991-1992) 452-500 στο D. Jacoby, *Trade*, VII (στο εξής: D. Jacoby, *Silk*), 483. - Του ιδίου, «The Production of Silk Textiles in Latin Greece», στο *Commercial Exchange across the Mediterranean, Byzantium, The Crusader, Levant, Egypt and Italy*, (Variorum Reprints), London 2005 (στο εξής: D. Jacoby, *Production*), XII, 23, με μαρτυρίες από τις πηγές για τη βαφή πολυτελών υφασμάτων με κέρμη (*κόκκο*) ή με συνδυασμό κέρμη και πορφύρας στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Βυζαντίου. Τα υφάσματα αυτά συχνά προσφέρονταν ως δώρα σε ξένους ηγεμόνες.

71. Βλ. κατ. σημ. 88 της παρούσας μελέτης τη μαρτυρία του Εδίκτου του Διοκλητιανού de pretiis (*Εδίκτον* L. 24.8) με σχόλια για τη σημασία της λ. *κοκκηρός*. Πρβλ. και *Χρονικόν πασχάλιον*, έκδ. L. Dindorf, (CB), τ. I-II, Bonnae 1832, 532.2: *καὶ Ἀννιβελιανὸν ῥήγα* (σημ.: πρόκειται για τον ανεψιό του Μ. Κωνσταντίνου) *προχειρισάμενος ἐνέδυσεν κοκκηρὰν χλαμύδα, καὶ κατὰ Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας ἀπέστειλεν*. Τη διάκριση των χρωμάτων αναφέρει ο Επιφάνιος, *Κατὰ τῶν αἱρέσεων*, έκδ. K. Holl, *Eriphanus Constantiensis, Panarion seu adversus LXXX haereses*, (GCS) (στο εξής: *Πανάριον*), τ. 1, 169 και τ. 3, 496, 76.45 (413.13): *ἀντιπαρακατατιθέναι... τὸ χλωρὸν πρὸς τὸ κυάνεον καὶ πορφύρεόν τε, κοκκηρόν τε καὶ τὰ ἄλλα χρώματα... τὴν ποιότητα τοῦ εἶδους* (ενν. της βαφής) *καὶ τὸ χρῶμα ἐκάστης ποιότητος*. - *Ιω. Χρυσόστομος*, εν *PG* 48, στήλ. 1083.72-77: *Καὶ γὰρ ἐκεῖνα τὰ ἔρια, ἐπὶ δέξεται τὴν βαφὴν, ἀποτίθεται τῆς φύσεως τὸ ὄνομα, καὶ δέχεται τῆς βαφῆς τὴν προσηγορίαν· καὶ οὐκ ἔτι καλεῖς ἐρέαν, ἀλλὰ πορφύραν ἢ κόκκινον ἢ πράσινον ἢ τι τοιοῦτον, οἷον ἢ βαφὴ παρέσχε τῷ βαφέντι τὸ κάλλος*.

κινα βάφονταν με κόκκο ή με βαφή που περιείχε κόκκο και άλλες χρωστικές ύλες. Σε μια συνταγή βαφής μάλλινων νημάτων παραδίδεται ότι τα κόκκινα βάφονταν με μια βαφική ύλη παρασκευασμένη από κόκκο και φύκος, αφού προηγουμένως είχαν εμβαπτισθεί σε διάλυμα *ισάτιδος*. Άλλη συνταγή παραδίδει τρόπο βαφής αποκλειστικά με κόκκο και άλλη παραδίδει βαφή πετρωμάτων με κόκκο⁷². Επομένως το επίθετο *κόκκινος* σήμαινε αυτόν που έχει το χρώμα του *κόκκου* και έχει βαφεί με *κόκκο*. Με *κόκκο* ήταν βαμμένα και τα *κοκκοβαφή*, όπως προκύπτει από την ετυμολογία της λέξης.

Τα επίθετα όμως *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* χρησιμοποιούνταν και με μεταφορική σημασία, για να προσδώσουν στο προσδιοριζόμενο την ιδιότητα του απαστράπτοντος ερυθρού χρώματος, που προσέδιδε ο *κόκκος*, χωρίς το ερυθρό χρώμα να είναι αποτέλεσμα βαφής με *κόκκο*⁷³. Πάντως τα επίθετα αυτά, ακόμη και όταν χρησιμοποιούνταν με

72. P. Holm., τ. 1, 121.1 (*P. Holm. L. 34, 219*): *Κοκκίων βαφαί. Λαβών στῦπον τῆ ἰσάτιδι, ὃ ἐστὶν γλαυκισμός, καὶ πλύνας ξήρανον. Εἶτα λαβὼν κόκκον καὶ ὕδωρ κόπτε, ἕως ἀνεθῆ, καὶ τότε μεῖζον φύκος χωρικὸν καὶ ἔψε οὕτως καὶ χάλα τὰ ἔρια καὶ ἔσται κόκκος.* - P. Holm., τ. 2, 636.7: *καὶ κόκκον μετὰ ὄξους θερμάνας εἰς καινὴν χύτραν...* (σημ.: συνταγή βαφής πετρωμάτων). - G. Steigerwald, *Purpursorten 262-264*, για τη βαφή μάλλινων υφασμάτων με *κόκκο*, ιδιαίτερα σ. 263, σημ. 197, όπου ο G. Steigerwald παρατηρεῖ ότι η συνταγή στον πάπυρο *P. Holm.*, τ. 1, 121, 1 (*P. Holm. L. 34, 219*) δεν αναφέρεται σε καθαυτό βαφή *κόκκου*, αφού στη συνταγή παραδίδεται και ανάμειξη *φύκου* (φυκιού).

73. Το επίθετο *κόκκινος* με τη σημασία *ερυθρός* απαντά συχνά στη βυζαντινή εποχή. Βλ. χαρακτηριστικά *SB*, αρ. 1960 (6ος-7ος αι. μ.Χ.): *ὄψαρ(ια) κόκκ(ινα)*. - *Ιω. Χρυσόστομος*, εν *PG 59*, στήλ. 492.51: *τὸ κόκκινον ἔνδυμα τὸ ἐξ ὕδατος καὶ αἵματος δεσποτικοῦ βαφέν*. Για το επίθετο *κόκκινος* με μεταφορική σημασία βλ. και *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VI, 200.11: *Ἦς σπαρτίον κόκκινον χεῖλη σου*, αυτ. 228.12: *...τῶ κοκκίνῳ εἶδει τὰ χεῖλη περιανθίζεται*. - *Ἡσύχιος*, λ. *κινάβαρι*: *εἶδος χρώματος ἀληθινοῦ, ὃ λέγομεν κόκκινον*. - *Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγή*, έκδ. R. Porson, pts. 1-2, Cambridge 1822 (στο εξής: *Φώτιος, Λεξ.*), 499.13: *<Σάνδνξ> χρώμα κόκκινον*. Πρβλ. *Ἡσύχιος*, λ. *<σάνδνξ> δένδρον θαμνώδες, οὗ τὸ ἄνθος χροιάν κόκκω ἐμπερῆ ἔχει*. - *Πουλλολόγος*, στίχ. 189: *χεῖλη κόκκινα*, και στίχ. 273, 336, για τις περιγραφές των χρωμάτων των πετρωμάτων των πουλιών, που παραλληλίζονται με ενδύματα κατασκευασμένα από λωρίδες υφασμάτων με διάφορα χρώματα, μεταξύ των οποίων και *κόκκινον*. Η χρήση του επιθέτου *κοκκοβαφής* ως συνώνυμο του *ερυθρός* δεν είναι συχνή. Έχω εντοπίσει τρεις αναφορές, εκ των οποίων οι δύο είναι σχήματα λόγου. Βλ. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VI, 228.5: *...σπαρτίῳ κοκκοβαφεῖ παρεικάζων τὸ κάλλος*. - *Ιωάννης Τζέτζης*, *Βιβλίον ἱστορικῆς τῆς διὰ στίχων πολιτικῶν ἄλλα δὲ καλουμένης*, έκδ. Th. Kiessling, *Ioannis Tzetzae historiarum variarum Chiliades*, Hildesheim 1963, 322.971: *Πρασόχρουν δ' ὄν, κοκκοβαφές, ἀέρος ἄρσει λάμπει* (αποδίδει με αυτόν τον τρόπο τους εναλασσόμενους χρωματικούς τόνους, που καταυγάζει το τοπάζι στο φως). - *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, *Οἰκουμηνικὴ Ἱστορία*, έκδ. C. De Boor, *Theophylacti Simocatae Historiae*, editionem correctionem curavit explicationibus que recentioribus adornavit P. Wirth, Stuttgart 1972, VII, 261.11-14: *ἔσθης δὲ τῶ μὲν ἐνὶ (σημ.: ἔθνει) μέλαινα, τῶ δὲ ἐτέρῳ κοκκόβαφος... καὶ τὸ ἔθνος τῶν*

μεταφορική σημασία, απέδιδαν μια συγκεκριμένη απόχρωση του ερυθρού, ένα ζωηρό ερυθρό χρώμα, το οποίο οι Βυζαντινοί παρομοίαζαν με το χρώμα της φωτιάς ή με το χρώμα του αίματος⁷⁴. Την απόχρωση αυτή οι βαφείς επιτύγχαναν με τη χρήση του κόκκου και όχι μόνον, όπως θα φανεί στη συνέχεια από την παρουσίαση των πληροφοριών των πηγών. Βέβαια, επειδή η διερεύνηση των μεθόδων, με τις οποίες οι Βυζαντινοί βαφείς παρασκεύαζαν τις αποχρώσεις του ερυθρού, αποτελεί αντικείμενο ειδικής μελέτης για τα χρώματα και την τεχνολογία της βαφής, εδώ σημειώνονται μόνο ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στο θέμα αυτό, με σκοπό να διαπιστωθεί κατά πόσον οι πολυάριθμες μνείες *κοκκοβαφών* και *κοκκίνων* ειδών στις πηγές αναφέρονται σε είδη βαμμένα με *κόκκο*⁷⁵.

μελαινοφόρων τοῖς τὴν ἐρυθρὰν περιβεβλημένοις ἐσθῆτα... Βλ. και E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκόβαφος*, με τη σημασία «χρώμα σκαρλάτο». - P. Schreiner, *Theophylaktos Simokates. Geschichte*, Stuttgart 1985, 346, ο οποίος σχολιάζει ότι ο Σιμοκάττης αναφέρεται εδώ στο χρώμα των πολεμικών στολών, που ήταν βαμμένες ερυθρές (βλ. ό.π. 189).

74. Βλ. *ΗΣύχιος*, λ. *φοινικούν: πυρρόν, κόκκινον, αίματῶδες*, λ. *κεκοκκυγωμένον: χειρισμένον χρώματι κοκκυγίνῳ, ὃ ἐστὶν πορφυροῦν: ἀπὸ κοκκυγίας δένδρου*. Το χρώμα των βαμμένων με *κόκκο* αποδίδει με παραστατικό τρόπο η παραβολή των χρωμάτων με τα στοιχεία της φύσης. Βλ. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VII.1, 50.6: *τὸ πυραυγὲς τοῦ κοκκοβαφοῦς ἐρυθήματος*. - Γεώργιος Μοναχός, *Χρονικὸν σύντομον*, έκδ. C. De Boor, corr. P. Wirth, *Georgii Monachi Chronicon*, τ. 1-2, Teubner 1978 (στο εξής: *Γεώργ. Μοναχός*), τ. 1, 30.13-16: *...τὸ δὲ κόκκινον ἀντὶ τοῦ πυρός... ἄπερ δὴ τῶν τεσσάρων ἦν στοιχείων... αἰνίγματα ὁ μὲν γὰρ ὑάκινθος τῷ ἀέρι προσέοικεν, τὸ δὲ ῥοδοειδὲς ἢ κοκκοβαφὲς τῷ πυρί, τὸ δὲ ἄλουργὸν δηλοῖ τὴν θάλασσαν (ἐκείνη γὰρ τρέφει τὴν κόχλον ἐξ ἧς τὸ τοιοῦτον γένηται χρώμα), ἢ δὲ βύσσος τὴν γῆν ἔκ ταύτης φύεσθαι λέγεται*. - Θεοφύλακτος Αχρίδος, έκδ. P. Gautier, *Theophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies*, (CFHB 16/1, ser. Thessalonicensis), Thessalonique 1980, αρ. 3, 173.3: *...καὶ κόκκινον, τοῦ πυρός χρώμα μὴνύον...* - *Φυσιολόγος* 35, 113.12-17: *ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον γέγραπται ὅτι μέλλων σταυροῦσθαι ὁ Κύριος ἐνεδύσατο χλαμύδα κοκκίνην, ἐν δὲ τῷ κατὰ Ἰωάννην ὅτι πορφυροῦν ἐνεδύσατο... Ματθαῖος διὰ τοῦ κοκκίνου τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν ἠρμήνευσεν, Ἰωάννης δὲ διὰ τῆς πορφύρας τὸ βασιλικὸν ἔδειξεν*. Βλ. και G. Steigerwald, *Purpursorten* 262-263, που προσδιορίζει το χρώμα του *κόκκου* ως βαθύ ερυθρό με γαλαζωπές ανταύγειες. Πρβλ. A. Failler, «Les insignes et la signature du despote», *REB* 40 (1982) 171-186, ειδικά 177, ο οποίος θεωρεῖ ότι στο ιστορικό έργο του Παχυμέρη τα επίθετα *κόκκινος* - *κοκκοβαφής* και *ερυθρός* - *ερυθροβαφής* δηλώνουν το ζωηρό ερυθρό χρώμα. Τον συγγραφέα δεν απασχολεί το είδος της βαφής, από την οποία προέρχεται το ζωηρό ερυθρό χρώμα και δεν υπεισέρχεται στο ζήτημα αυτό.- L. James, *Light* 28 για το κόκκινο χρώμα κατασκευασμένο από τον *κόκκο* και σ. 72 κ.ε. για τον χρωματικό προσδιορισμό *κόκκινος* στις βυζαντινές πηγές.

75. Αναφορές στην τεχνολογία βαφής με *κόκκο* βλ. H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 233 κ.ε. - D. Jacoby, *Silk* 485. - Του ίδιου, σχόλια στη *BZ* 92 (1999) 536-538, όπου επισημαίνει την ανάγκη διαπραγμάτευσης της τεχνολογίας βαφής υφασμάτων και με άλλες βαφές εκτός από την *πορφύρα*. Για τη βαφή με *πορφύρα* βλ. A. Muthesius, «A Practical Approach to the History of Byzantine Silk Weaving» *JÖB* 34 (1984) 235-254, με την

Με βάση τη διαπίστωση ότι οι πορφυρές βαφές και ο κόκκος χρησιμοποιούνταν για τη βαφή πολυτελών ειδών ένδυσης και υπόδησης και τα *κοκκηρά*, *κοκκοβαφή* και *κόκκινα* ήταν βαμμένα κατά κύριο λόγο με *κόκκο*, θα αναζητήσουμε στις αφηγηματικές πηγές μνείες ειδών που χαρακτηρίζονται με τα επίθετα αυτά θεωρώντας ότι αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες χρήσης του *κόκκου*, με την προϋπόθεση ότι από τα συμπραζόμενα ή άλλες ενδείξεις προκύπτει ότι τα επίθετα περιγράφουν όχι μόνο το χρώμα του προσδιοριζόμενου αλλά και το είδος της βαφής του.

β. Είδη βαμμένα με κόκκο

Ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω μνείες πολυτελών *κοκκηρών* ενδυμάτων. Πολυάριθμες είναι οι αναφορές στις πηγές από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο *κοκκοβαφών* υποδημάτων, τα οποία φορούσαν τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας⁷⁶. Φαίνεται ότι τα *κοκκοβαφή πέδιλα* ήταν πραγματικά βαμμένα με κόκκο. Τη σχετική πληροφορία πα-

προηγούμενη βιβλιογραφία. - Της ίδιας, *Byzantine Silk Weaving* σσ. 29-35. - Της ίδιας, *Essential Processes* 158-160. - *Dyes in History and Archaeology* 20, εκδ. J. Kirby, The National Gallery, London 2005. Βλ. και κατ. σημ. 101-103 στην παρούσα μελέτη.

76. Αγαθίας Σχολαστικός, *Ίστοριών Γ'*, εκδ. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, (CFHB II/A) Berolini 1967, σ. 103.14-17: *εἰσὶ δὲ γε ταῦτα* (σημ.: τα ενδύματα και τα σύμβολα της εξουσίας του βασιλέως) *στέφανος χρυσοῦς λιθοκόλλητος καὶ χιτῶνιον ποδῆρες ὑπόχρυσον πέδιλά τε κοκκοβαφῆ καὶ μίτρα ὁμοίως χρυσοῦ τε καὶ λίθοις πεποικιλμένη. χλαμύδα δὲ ἀλουργῆ τοῖς βασιλεῦσι τῶν Λαζῶν οὐ θέμις ἀπίσχεσθαι, λευκὴν δὲ μόνον.* - *Σκυλίτζης* 3.17 (σ. 8.58), όπου αναφέρει ως σύμβολα της βασιλείας το *διάδημα*, την *άλουργίδα* και τα *κοκκοβαφή πέδιλα*, και αυτ. 12.58 (σ. 500.1), όπου αναφερόμενος στην απομάκρυνση του Μιχαήλ Στ' Στρατιωτικού από την εξουσία γράφει: *...τὴν πορφυρίδα ἀποβαλὼν καὶ τὰ κοκκοβαφῆ πέδιλα...* Πρβλ. Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ίστοριῶν*, εκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera (Historiarum compendium)*, I-II, (CB), Bonnae 1838-1839 (στο εξής: *Κεδρηνός*) 2.47.14, αυτ. 2.421.2: *καὶ τὸ κοκκοβαφές* (ενν. πέδιλον) *δείξας.* - Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, εκδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum* I-VI, Lipsiae 1868-1875, εκδ. M. Pinder - Th. Buttner-Wobst, (CB), I-III, Bonnae 1841-1897 (στο εξής: *Ζωναράς*) σ. 541.7. - Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, εκδ. H.G. Beck - D. Kambylis - R. Keydell, *Annae Comnenae. Alexias*, (CFHB XL/1,2), Berlin 2001 (στο εξής: *Άννα Κομνηνή*) 15.11.18 (σ. 503.8-10): *καὶ τὰ κοκκοβαφῆ [πέδιλα] τῶν ποδῶν ἀπορριψαμένη μέλανα [καὶ κοινὰ ὑπεδεῖτο τὰ προστυχόντα, και αυτ. (σ. 501.64-502.65): ἡ βασιλις ἔρριπτο ἔτι ἀμπεχομένη τὴν πορφυρίδα] καὶ τὰ κοκκοβαφῆ πέδιλα.* - Θεοφ. Συν. 250.14-15: *...καὶ τὰ κοκκοβαφῆ καὶ διάλιθα πέδιλα καὶ τὰλλα τῆς βασιλείας ἐπίσημα.* - Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἱστορίας*, εκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios. Histoire*, (CFHB 9), Bruxelles 1975, 3.10.4 (σ. 231.14-15): *...τὴν τε ἀλουργίδα περιθέσθαι καὶ τὰ κοκκοβαφῆ ὑποδύσασθαι πέδιλα ὃ δ' ὄψε καὶ μόλις εἶξας τῇ τούτων βία ταῦτα περιεβάλλετο καὶ βασιλεὺς Ῥωμαίων ἤδη ἀνηγόρευτο* (ενν. ο Βρυέννιος στην Τραϊανούπολη), αυτ. 4.16.2 (σ. 281.28), αυτ. 4.31.6 (σ. 301.6). - *Μιχ. Γλυκάς* 601.13: *βουλεύεται δὲ* (ενν. ο πατριάρχης) *κοκκοβαφῆ*

ρέχει ο Ιωσήφ Γενέσιος αναφερόμενος στα γεγονότα που οδήγησαν στη δολοφονία του αυτοκράτορα Λέοντος Ε' (το 820). Ο αυτοκράτορας Λέων θέλησε να ελέγξει κρυφά τη νύχτα τις συνθήκες κράτησης του πρώην συμπολεμιστή του και στη συνέχεια στασιαστή κατά της εξουσίας του, του Μιχαήλ (Β'), που φυλακισμένος ανέμενε την εκτέλεσή του. Τα χαρακτηριστικά βασιλικά πέδιλα, βαμμένα με κόκκο, γράφει ο Ιωσήφ Γενέσιος, που φορούσε ο Λέων Ε', όταν εισχώρησε στον χώρο κράτησης του Μιχαήλ (Β'), έγιναν αφορμή για την αναγνώριση του βασιλικού προσώπου⁷⁷. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει ότι το επίθετο *κοκκοβαφής* κυριολεκτούσε, όταν αναφερόταν σε υποδήματα.

Τα επίθετα *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* από τον 8ο αι. εναλλάσσονται στον προσδιορισμό του χρώματος των δερμάτων, που αποστέλλονταν από τους Βυζαντινούς βασιλείς ως δώρα σε ηγεμόνες άλλων κρατών. Επομένως τα επίθετα αποκαλύπτουν στις περιπτώσεις αυτές όχι μόνο το χρώμα αλλά και το είδος της βαφής και φαίνεται ότι ο *κόκκος* χρησιμοποιούνταν ευρέως για τη βαφή δερματίνων ειδών⁷⁸. Βαμ-

περιβαλῆν πέδιλα, τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης φάσκων εἶναι τὸ τοιοῦτον ἔθος. - Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, ἐκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, (CFHB XI/1,2), Berlin, New York 1975, 1.372.7. - Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ἐκδ. A. Failler - V. Laurent, *Georges Pachymérés Relations historiques*, livres I-VI, (CFHB 24/1,2), Paris 1984, τ. II, ἐκδ. I. Bekker, (CB), Bonnae 1835 (στο ἐξῆς: *Παχυμέρης*), 203.28 και 655.6: *πέδιλων μετεῖναι κοκκοβαφῶν.* - Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, ἐκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. I-II, Lipsiae 1903, corr. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. I-II, Stuttgart 1978 (στο ἐξῆς: *Ακροπολίτης*), σ. 52.61, 104.7 και 185.27-28: *πέδιλα κοκκοβαφῆ*, τα οποία αποτελούσαν τα σύμβολα της βασιλείας που ἔφερε ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος (βλ. ἀνάλυση στη σ. 90 Θεοφ. Συν.).

77. *Ιωσήφ Γενέσιος* 1.19.13: *...τὸν εἰσιόντα βασιλέα... ἀπὸ τῶν βασιλικῶν ἐκ κόκκου πέδιλων διέγνωκε.* Βλ. Θ. Κορρές, *Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος καὶ ἡ εποχὴ του. Μία κρίσιμη δεκαετία γιὰ τὸ Βυζάντιο (811-820)*, Θεσσαλονίκη 1996, 147-148, γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

78. Στους Βυζαντινούς συγγραφείς του 4ου-6ου αι. τὰ βαμμένα δέρματα καὶ τὰ δερμάτινα εἶδη χαρακτηρίζονται με τὰ ἐξῆς επίθετα:

(α) *φοινικούς*: Βλ. Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, ἐκδ. M. Dubuisson - J. Schamp, *Jean le Lydien des magistratures de l'état romain*, (Les belles Lettres), Paris 2006, τ. I¹⁻² (στο ἐξῆς: *Λυδός, Περὶ ἀρχῶν*), 2, 69.8: *...ζῶστηρ ἐκ φοινικοῦ δέρματος*, αὐτ. 68.18: *μανδύην μὲν γὰρ ὁ ἔπαρχος περιεβάλλετο Κῶον - ἐπ' ἐκείνης γὰρ τῆς νήσου καὶ μόνης ἢ βαθυτέρα βαφὴ τοῦ φοινικοῦ χρώματος τὸ πρὶν ἐπληνεῖτο κατασκευαζομένη <ἡ> γὰρ ἡρέμα πως ἐπὶ τὸ φλόγινον καὶ οὐ σφόδρα βαθὺ ἀναπτομένη πρὸς Παρθυαίων ἐξηύρηται Ὅθεν καὶ παρθικά τὰ φλογοβαφῆ δέρματα συμβαίνει καλεῖσθαι.* Πρβλ. *Γρηγ. Νύσσης*, τ. VII.1, 96.18,21: *δέρμα δὲ πεφοινιγμένον...* Ο χαρακτηρισμὸς *φοινικούς* ἀποδίδει πάντως μόνο τὸ χρώμα καὶ ὄχι τὸ εἶδος τῆς βαφῆς. Βλ. *Ἡσύχιος*, λ. *φοινικούν*: «πυρρόν, αιματώδες», καὶ λ. *κόκκος*. - L.M. Positano (ἐπιμ. ἐκδ.), «Ioannae Tzetzae commentarii in Aristophanem», (Scholia in Aristophanem 4.1), Groningen 1960, 1-221, 223-

μένα με κόκκο ήταν και είδη της βασιλικής αμφίεσης και εξάρτυσης, που έφεραν μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, εκείνα στα οποία ο αυτοκράτορας επέτρεπε να φέρουν τα βασιλικά χρώματα, δηλαδή αποχρώσεις του ερυθρού, όχι όμως την πορφύρα⁷⁹. Στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται συχνά από τον 10 αι. ως *κοκκοβαφής* ο *πίλος*, ένα είδος χονδρού υφάσματος κατασκευασμένου από μαλλί, που χρησί-

233, 731: *φοινικίδι: τὴν φοινικίδα ἐρυθρὸν καὶ κοκκοβαφὲς χρώμα καὶ ὕφασμα νομίζουσιν οἱ πολλοί.*

(β) *ερυθροδανωμένοι*: Βλ. Πανάριον PG 41, στήλ. 945 και 1049: *δερμάτων ἡρυθροδανωμένων καὶ ὑακινθίνων*. - *Ἡσύχιος*, λλ. *ἐρυθραίνει, ἐρυθροδανομένα* = «πυρρά, κόκκινα, πυροειδή». Το *ερυθρόδανον* είναι είδος φυτού, κοιν. *ρίζαρι*, που χρησιμοποιείται στη βαφική. Δίδει χρώμα ερυθρό. Βλ. *Anecdota Atheniensia et alia*, τ. II, *Texte Grecs relatifs à l'histoire des sciences*, έκδ. A. Delatte, Liège 1939 (στο εξής: *Anecdota Atheniensia*), 388.20: *ἐρυθρόδανον ἦτοι τὸ ρίζαριν τῶν βαφῶν*, αυτ. 400.10 και 436.1. - H. Blümmner, *Technologie*, τ. 1, 249-250.

(γ) *ερυθρός*: Η λ. είναι πολύ κοινή και απαντά στις πηγές από την πρόιμη βυζαντινή περίοδο. Για το χαρακτηρισμό δερμάτων ως *κοκκίνων* βλ. Θεοφάνης Ομολογητής, *Χρονογραφία*, C. De Boor, *Theophanis Chronographia*, τ. 1-2, Lipsiae 1883-1885, ανατ. Hildesheim 1963 (στο εξής: *Θεοφάνης*), σ. 497.21: *κόκκινα δέρματα*. - *Excerpta Constantini*, έκδ. C. de Boor, *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, vol. 1: *Excerpta de legationibus*, pts 1-2, Berlin 1903, 1,1:1-227, 1,2:229-599, 75.18: *σηρικὸς τρισχίλιος χιτῶνας, ἔτι δὲ κοκκοβαφῆ τρισχίλια δέρματα καὶ πέπερι σταθμὸν ἔλκον τρισχίλιων λιτρῶν, οὐκ ὄντων δὲ τῇ πόλει δημοσίων χρημάτων...* Συχνή είναι και η αναφορά χαλιναριῶν βαμμένων με κόκκο. Βλ. *Κεδρηνός* τ. 2, 195.4: *κοκκοβαφῆ χαλινόν*, αυτ. 376.5. - *Ζωναράς* τ. III, 516.1, αυτ. 519.4. Η νήσος Κως ανήκει στο σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων και απέχει ελάχιστα από τη μικρασιατική ακτή. Η μαρτυρία του Λυδού για τη λειτουργία βαφείων πρέπει να συνδυασθεί με τη λειτουργία εκεί παλαιότερα υφαντουργείων. Βλ. *Λυδός, Περί αρχών*, I², DCCXXVI-DCCXXXVIII.

79. Βλ. Ζώσιμος, *Νέα Ἱστορία*, έκδ. F. Paschud, *Zosime. Histoire nouvelle*, 1-3.2, Paris 1971-1989, 5,41.4.6 (2,39.2.10): *ἔτι δὲ Κωνσταντῖος ἀδελφὸς αὐτοῦ* (σημ.: ενν. ο Κωνσταντίνος, γιος του Μ. Κωνσταντίνου), *καὶ Ἀννιβαλιανὸς* (σημ.: ανεπιός του Μ. Κωνσταντίνου), *ἔσθητι χρώμενοι κοκκοβαφεῖ καὶ περιχρῶσφ, τῆς τοῦ λεγομένου νωβελισσίου...* Πρβλ. την αναφορά στο ίδιο γεγονός στο *Χρονικόν Πασχάλιον* 352.2: *ἐνέδυσεν* (σημ.: τον Αννιβαλιανό, όταν ονομάστηκε βασιλεύς [*rex*] και ανέλαβε τη διοίκηση των Ποντικών φύλων) *κοκκηρὰν χλαμύδα*. - Θεοφάνους Συνεχιστής, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, (CB), Bonnae 1838 (στο εξής: *Θεοφ. Συν.*), σσ. 3-486, 216.6: *ὁ Βασίλειος πολλὰ τῆς ὕστερον δόξης σύμβολα εἶχεν ὑποφαινόμενα. Ταινία τε γὰρ κοκκοβαφῆς παρὰ τὴν πρώτην ἔκφυσιν τῶν τριχῶν...* - Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, (CFHB V), Berlin - New York 1973 (στο εξής: *Σκυλίτζης*), σ. 125.48-49, που φέρει τον Βασίλειο Μακεδόνα να αναρωτιέται: *ἄρα γε διὰ τὴν βασιλικὴν ἐφεστρίδα καὶ τὸν κοκκοβαφῆ χαλινὸν ἀγανακτήσει ὁ βασιλεύς* (σημ.: ο Μιχαήλ Γ') *κατ' ἐμοῦ*. Βλ. και Ο. Treitinger, *Die oströmische Kaiser -und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, ³Darmstadt 1969 (στο εξής: Ο. Treitinger, *Kaiser*), σ. 60, που σημειώνει ότι η χλαμύδα του *νωβελισσίου* είχε χρώμα *σκαρλάτο* (κόκκινον), όπως παραδίδεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο.

μευε για την κατασκευή επανωφοριών και ως κάλυμμα κρεβατιού⁸⁰. Μεσαιωνικές πηγές, που παραδίδουν εκτεταμένη χρήση του κόκκου σε εργαστήρια βαφής στις ευρωπαϊκές ελληνικές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον 13ο αι., μνημονεύουν την εμπορία ενός τύπου χονδρού μεταξωτού υφάσματος, βαμμένου κάποτε με κόκκο, που αναφέρεται ως *samite*. Πρόκειται πιθανότατα για το εξάμιτον, χονδρό μεταξωτό ύφασμα, εξάκλωνο, που κατασκεύαζαν οι Βυζαντινοί. Στις βυζαντινές πηγές πολυτελή χονδρά υφάσματα συχνά προσδιορίζονταν με το επίθετο *κοκκοβαφής*, που φαίνεται ότι στις περιπτώσεις αυτές σήμαινε βαμμένος με κόκκο⁸¹.

Το επίθετο *κόκκινος*, εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες χρησιμοποιείται για να προσδώσει την ιδιότητα του ερυθρού χρώματος, που προέρχεται από βαφή με κόκκο στα δέρματα, χρησιμοποιείται και για να προσδιορίσει το είδος της βαφής και το χρώμα μάλλινων νημάτων. Όταν το επίθετο *κόκκινος* αντιπαραβάλλεται προς το επίθετο *πορφυρούς*, σημαίνει αυτόν που έχει το χρώμα του κόκκου και είναι βαμμένος με κόκκο. Τούτο πάντως ισχύει, όταν η αντιπαραβολή απαντά σε κείμενα της πρακτικής, στα οποία δίδεται σημασία στην ποιότητα του βαμμένου είδους και όχι στη συμβολική σημασία των χρωμάτων.

Στις πηγές απαντά πολύ συχνά το ουσιαστικό, το *κόκκινον*. Το ουσιαστικό δήλωνε τη βαφή, που παρασκευάζονταν από τη ζωοκηκίδα

80. Βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, έκδ. C.B. Hase, *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae*, (CB), Bonnae 1828, σ. 83.11 και 86.23: ...*κοκκοβαφή πῖλον*. Πρβλ. *Σκυλίτζης* 280.10: *ἐπ' ἐδάφους κείμενον καὶ στρωμὴν ἔχοντα* (ενν. ο Νικηφόρος Φωκάς) *πῖλον κοκκοβαφή καὶ ἄρκτου δέρμα*. - Πρβλ. *Κεδρηνός*, τ. 2, σσ. 637.6 και 421.2. - *Du Cange*, λλ. *πίλος, πιλωτάριον*. - *BBP* 2², σ. 71.

81. Βλ. D. Jacoby, *Silk* 462, 464, 470, με μαρτυρίες από τις μεσαιωνικές πηγές για τη βαφή υφασμάτων με κέρμη σε εργαστήρια στην Άνδρο και στη Θήβα τον 13ο αι., και αυτ. 460, για τον τύπο *samite*. Εκτός από τις αναφορές στον *κοκκοβαφή πῖλον*, μαρτυρίες για τη βαφή χονδρών υφασμάτων με κόκκο βλ. *Ακροπολίτης* 87.16: *σπάθη σηρικόν κοκοβαφές ἐνδεδυμένη*, αυτ. 104.7: *ἐφεστρίδας* (σημ.: ένδυμα κατασκευασμένο από χονδρό ύφασμα, μανδύας, γλαμύς' βλ. *LS* και *Lampe, Λεξ.*) *καὶ χαλινά κοκκοβαφή*. - Θεόδωρος Στουδίτης, *Μεγάλη κατήχησις*, έκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Theodoros Studites Μεγάλη κατήχησις*, St. Petersburg 1904, 1-131, 6.37.1: *ἱμάτιον καλόν, καὶ τοῦτο αὐτόχροιον ἢ κοκκόβαφον, ἢ πολύκολπον, ὑψηλότατον κουκούλιον*. Με κόκκο επίσης βάφονταν και πολυτελή εξαρτήματα των επίσημων αμφιέσεων του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Βλ. *Παχυμέρης* 203.28-29: *σημεῖον δ' ἀληθείας τῶν λεγομένων ἐκείνοις ἦν κοκκοβαφής σάρισσα δεικνυμένη*. Ο εκδότης (αυτ. 203, σημ. 3), βασισμένος και στις παρατηρήσεις του B. Hendrickx, «Les institutions de l'Empire latin de Constantinople (1204-1261): le rouvoir imperial», *Βυζαντινά* 6 (1974) 127-128, παρατηρεί ότι εδώ το επίθετο *κοκκοβαφής* αποδίδει την απόχρωση ροδοκόκκινο (*vermeille*). Η απόχρωση αυτή επίσης ήταν αποτέλεσμα της βαφής με κόκκο. Βλ. ανωτ. σημ. 74 της παρούσας μελέτης.

της βαφικής κόκκου και το ίδιο το ύφασμα ή το νήμα που ήταν βαμμένο με κόκκο⁸². Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι από το τέλος του 9ου αι. κυρίως αναφέρονται πολύ συχνά στις πηγές είδη ένδυσης και εξαρτήματα που χαρακτηρίζονται κόκκινα και τα φορούν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή ανώτατοι αξιωματούχοι σε επίσημες εμφανίσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, όταν το επίθετο κόκκινος αντιπαραβάλλεται προς τα επίθετα πορφυρούς ή οξύς, η αντιπαραβολή αφορά καταρχήν στον χρωματικό τόνο και τη συμβολική σημασία του και όχι στο είδος της βαφής. Το επίθετο κόκκινος δήλωνε το ζωνρό ερυθρό χρώμα της φωτιάς ή το λαμπερό ερυθρό του αίματος, ενώ τα επίθετα πορφυρούς και οξύς δήλωναν το βαθύ ερυθρό ή βιολέ⁸³.

82. *The Tebtunis Papyri*, part II, έκδ. B.P. Grenfell - A.S. Hunt with the assistance of E. J. Goodspeed, London 1907 (στο εξής: *P. Tebt.*), 405.5 (3ος αι.): *μαφόρτια β πορφυροῦν και κόκκινον (δραχμῶν)*. Βλ. *Ιω. Χρυσόστομος*, *PG* 63, στήλ. 125.8: *ἐρίῳ κοκκίνῳ*, *PG* 64, στήλ. 737.46: *κόκκινον ἔριον*. Για τη μεία κόκκινων δερμάτων βλ. αν. σημ. 78,79 της παρούσας μελέτης. Για το κόκκινον με τη σημασία του βαμμένου με κόκκο υφάσματος ή νήματος βλ. στις περιγραφές των παραπετασμάτων της σκηνης της κιβωτού με τις δέκα εντολές. Στις περιγραφές των υφασμάτων αυτών οι λέξεις κόκκος και κόκκινον εναλλάσσονται: *Ιω. Χρυσόστομος*, *Περί του σταυρού*, έκδ. A. Wenger, «Le sermon lxxx de la collection augustinienne de Mai restitué à Séverien de Gabala», *Augustinus Magister. Congrès international augustinien I*. Paris: Études Augustiniennes, 1954, 415.11.4: *καταπέτασμα πορφύρας και κοκκίνου και βύσσου και ὑακίνθου*. - *Γεωργ. Μοναχός* 26.18-20: *κάτωθεν τοῦ ὑποδύτου λώματα ὡς ἐξανθούσης ῥοῆς ἐξ ὑακίνθου και κοκκίνου και βύσσου κεκλωσμένης*, αυτ. 20.24: *ἐπενδύετο δὲ και ἄλλον χιτῶνα ἐκ βύσσου και ὑακίνθου και πορφύρας και κοκκίνου... και παντοίων χρωμάτων περιωραϊσμένον και καθυφασμένον*. - Μιχαήλ Ψελλός, *Λόγοι*, έκδ. G.T. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, Stuttgartiae et Lipsiae 1994, αρ. 17, 162.523: *οὐ γὰρ κόκκινον νενησμένον, οὐδὲ τρίχας αἰγείας τῆ τοῦ θεοῦ σκηνῆ συνεισφέρουσι... ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἔξω που τοῦ ναοῦ ἀφιᾶσιν*. Πρβλ. του ιδίου, *Θεολογικά*, έκδ. P. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica*, Leipzig 1989, opusc. 109.16: *(ἡ δὲ σκηνῆ) ἦν δὲ ζύμπασα ἐκ βύσσου κεκλωσμένης... και πορφύρας και κοκκίνου κεκλωσμένον*, 109.19: *τὸ δὲ καταπέτασμα τῆς σκηνῆς πεποίητο ἐξ ὑακίνθου και πορφύρας και κοκκίνου και βύσσου*, 109.40. Βλ. και κατ. σημ.86 της παρούσας μελέτης. Βλ. και *Etymologicum Gudianum*, A. de Stefani (1909-1920), fasc. I, Litteras A-B, Amsterdam 1965, λ. *Βοσόρ*: *Ἑβραϊκῆ ἢ λέξις, σημαίνει δὲ ἱμάτιον ἐκ κοκκίνου βεβαμμένον*. Πρβλ. *Etymologicum Magnum* 205.22: λ. *βόσορ*: *ἐκ κοκκίνου βεβαμμένον*. - *Σούδα*, beta. 400, λ. *Βοσόρ*: *τὸ ἱμάτιον τὸ ἀπὸ κόκκου βεβαμμένον κατὰ Ἑβραϊδα διάλεκτον*. - *Du Cange (Lat.)*, λλ. *cocum* και *coccinum*, το «ερυθρό ύφασμα και χρώμα».

83. Βλ. στο *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes de préséance* 95.16, 97.8, 127.X: αναφορά *κοκκίνων χιτώνων* και ζώνης που αποτελούν τα καθιερωμένα *βραβεία* των *μαγίστρων*, του *κουροπαλάτη* και των *πρωτοσπαθαρίων*. Πρβλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως*, έκδ. I. Reiske, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, (CB), τ. I-II, Bonnae 1829-1830 (στο εξής: *Κων. Πορφ.*, *Βασ. Ταξ.*), I, 229.3: *ἡ δὲ χλαμὺς ἢ τούτω (ενν. ο νωβελίσσιμος) περιτιθεμένη οὐκ ἐστι πορφυρᾶ, οἷα τοῦ καίσαρος, ἀλλὰ κόκκινος*. Ο *Ψευδοκωδινός*, *Περί ὀφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κων-*

Επειδή πάντως τα πολυτελή είδη, που χρησιμοποιούσε το αυτοκρατορικό περιβάλλον, δεν μπορεί παρά να ήταν βαμμένα με βαφές πρώτης ποιότητας, μπορούμε να υποθέσουμε ποιες βαφικές ύλες είχαν χρησιμοποιηθεί και στις περιπτώσεις αυτές: το είδος της πορφυρής βαφής της οποίας το χρωματικό αποτέλεσμα ήταν παρόμοιο με του κόκκου, ένα είδος μικτής βαφής από κόκκο και πορφυρή βαφή ή απλώς ο κόκκος και διάφορα στερεωτικά. Τη χρωματική και συμβολική διαφορά των δύο χρωμάτων παραδίδει και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος. Μετά το λευκό χρώμα καυχάται το λαμπερό *ερυθρόν* χρώμα ή *κόκκινον*, σχολιάζει ο μητροπολίτης, καθόλου λιγότερο αν και όχι περισσότερο είναι το *αλουργόν* (δηλαδή το πορφυρό) επειδή αποτελεί σύμβολο της βασιλείας. Φαίνονται ακόμη από τα λόγια του Μητροπολίτη οι χρωματικές προτιμήσεις της εποχής για το ζωηρό χρώμα⁸⁴. Η ποιότητα της βαφικής ύλης δεν σχολιάζεται από

σταντινουπόλεως, έκδ. J. Verreaux, *Pseudokodinos, Traité des offices*, Paris 1966 (στο εξής: *Ψευδοκωδινός*), 146.3 και 274.13, αναφέρει ότι το επίσημο ένδυμα του *δεσπότη* ήταν *οξύ* ή *κόκκινον*, ανάλογα με την προτίμηση του *δεσπότη*, επομένως χρησιμοποιεί το επίθετο *κόκκινος* μόνο για να αποδώσει μια απόχρωση του ερυθρού. Βλ. B. Koutava-Delivoria, «Les οξέα et les fonctionnaires nommés τῶν οξέων: Les sceaux et les étoffes pourpres de soie après le 9e siècle», *BZ* 82 (1989) 177-190 (στο εξής: B. Koutava-Delivoria, «Les οξέα»), 182: *οξύς πορφυρός ήταν αυτός που είχε ζωηρό πορφυρό χρώμα*. - A. Failler, *Les insignes 177 και 178*, ο οποίος παρατηρεί ότι στο ιστορικό έργο του Παχυμέρη τα επίθετα *πορφυρός* και *οξύς* ήταν αντίστοιχα και δήλωναν το πορφυρό ή βιολέ, ενώ τα επίθετα *κόκκινος-κοκκοβαφής*, *ερυθρός-ερυθροβαφής* δήλωναν το ζωηρό ερυθρό. Εμφιλοχωρεί όμως σύγχυση στις διάφορες γλώσσες στην απόδοση της *πορφύρας* (βασιλικό ένδυμα χρώματος ζωηρού ερυθρού) και του πορφυρού χρώματος, που δήλωνε το βαθύ ερυθρό, το βιολέ ή κοντά στο βιολέ. Βασιλικό χρώμα ήταν το βαθύ ερυθρό, ενώ το πορφυρό ή βιολέ ήταν το χρώμα του *δεσπότη*. Βλ. και O. Treitinger, *Kaiser*, ό.π., που αναφέρει ότι αυτοκρατορικό χρώμα ήταν το πορφυρό ή το άσπρο διακοσμημένο με χρυσό. Ο προσδιορισμός του χρώματος δεν αποκαλύπτει το είδος της βαφής, γιατί τα βασιλικά ενδύματα μπορεί να ήταν βαμμένα όχι μόνο με πορφυρή βαφή αλλά με συνδυασμό πορφυρής βαφής και κόκκου. Τούτο είναι ακόμη πιο πιθανό για τα ενδύματα που προσφέρονταν ως δώρα. Το επίθετο *κόκκινος* χρησιμοποιείται και για να δηλώσει το χρώμα των καλυμμάτων της κεφαλής που έφερε η δεύτερη τάξη των βασιλικών αξιωματούχων. Βλ. *Ψευδοκωδινός*, 132.13. - E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994, σ. 36, 59.

84. Βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. G.L.Fr. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, ²Amsterdam 1964, σ. 239.13: *Σεμνύνεται δὲ μετὰ γε τὸ λευκὸν χρώμα καὶ φασσφόρον τὸ ἐρυθρόν, εἴτ' οὖν κόκκινον· οὐδὲν δὲ ἔλαττον, ὅτι μὴ καὶ πλέον, καὶ τὸ ἄλουργόν, ὅτι συμβολογραφεῖ βασιλείαν, ὅση τε περὶ γῆν, καὶ τὴν ὑπερουράνιον*. Σε επιτάφιο λόγο για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ο συγγραφέας παρομοιάζει την *πορφυρίδα* (δηλ. το βασιλικό ένδυμα) με την έννοια της βασιλείας και τον *κοκκόχρον χιτῶνα*, δηλαδή χιτῶνα με το ζωηρό ερυθρό χρώμα του κόκκου, που επίσης φέρουν οι βασιλείς, με την έννοια της θυσίας για τη σωτηρία των ανθρώπων, που συμβολίζει το

τον μητροπολίτη. Το *αλουργόν* προηγείται από το *κόκκινον* μόνον εξαιτίας της συμβολικής αξίας του. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη σταδιακή μεταβολή της σημασίας του επιθέτου *κόκκινος* από την αρχική («ο βαμμένος με *κόκκο*» και επομένως «αυτός που έχει το ζωηρό ερυθρό χρώμα του *κόκκου*») στη σημασία του «ζωηρού ερυθρού», που μπορεί να κατασκευαστεί από μείξη διαφόρων βαφικών υλών. Η μετάβαση αυτή μαρτυρεί την πολλαπλή χρήση του *κόκκου* και τη σημασία του στη βαφική σε όλη τη βυζαντινή περίοδο⁸⁵. Οι πολυάριθμες αναφορές *κόκκινων* βασιλικών ενδυμάτων στον 14ο αι. σημαίνουν ότι πλέον ο χαρακτηρισμός *κόκκινος*, όταν αναφερόταν σε είδη ένδυσης και υπόδησης, δήλωνε «αυτόν που έχει ζωηρό ερυθρό χρώμα», παρόμοιο με της φωτιάς, ανεξαρτήτως του είδους της βαφής, όπως τούτο συμβαίνει στη νέα ελληνική γλώσσα.

Αφού από τη διερεύνηση των μαρτυριών των αφηγηματικών πηγών προέκυψε ότι η χρήση του *κόκκου* ως βαφικής ύλης ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στο Βυζάντιο, ότι χρησιμοποιούνταν πρωτίστως για τη βαφή μαλλιού αλλά και μεταξιού από τον 6ο αι. και τουλάχιστον α-

αίμα του Χριστού. Βλ. *Επιτάφιος εις τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν*, ἐκδ. W. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, τ. 1-2, St. Petersburg 1892, 1917, XI 214.13,19 και A. Sideras, Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend [Wiener Byzantinischen Studien Band XIX], Wien 1994, σσ. 210-211, ταυτίζει τον συγγραφέα του Λόγου με τον Γρηγόριο Αντίοχο. - Βλ. και αν. σημ.74 της παρούσας μελέτης για τον συμβολισμό με το αίμα του Χριστού. Ο Φ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. 2, 39, σχολιάζει ότι το επίθετο *κόκκινος*, που εκτός από τον μητροπολίτη Ευστάθιο αναφέρουν και άλλοι συγγραφείς του 12ου αι., δήλωνε το ερυθρό και τις διάφορες αποχρώσεις του (φοινικούν, βύσσινον).

85. Η χρήση του *κόκκου* για την πρώτη βαφή νημάτων, που στη συνέχεια βάφονταν και με πορφύρα, παραδίδεται από τον Πλίνιο και διαπιστώθηκε από χημική ανάλυση, που έγινε σε υφάσματα του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από την Παλμύρα. Βλ. Πλίνιος IX, 62. - H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 245 και 241, όπου παρατηρεί ότι το χρώμα που έδινε το *bucinum* (είδος πορφυρής βαφής) έμοιαζε με το χρώμα *σκαρλάτο*. - Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 91-92, 101. - J. Marquardt, *Privatleben* 509. - R. Pfister, *Textiles de Palmyre*, I, Paris 1934, 17 T. 13, III, Paris 1940, 22 L.86. - G. Steigerwaldt, *Purpursorten* 200-201. Πρβλ. D. Jacoby, *Silk* 458, 489, που συμπεραίνει τη βαφή μεταξωτών υφασμάτων με συνδυασμό πορφύρας και άλλων φθηνότερων βαφών στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Απαγορεύσεις στη χρήση ενδυμασιών, που ομοίαζαν με τις αυτοκρατορικές και στη χρήση των πορφυρών χρωμάτων και απομιμήσεών τους παραδίδονται στον *Codex Theodosianus*, ἐκδ. Th. Mommsen - P.M. Meyer, I¹⁻², II Berolini 1905 (στο εξής: *CTh*), X, 21,1 (369 μ.Χ.) 2 και 3 (424 μ.Χ.), αυτ. XV, 7,11 (393 μ.Χ.). Πρβλ. και *Codex Justinianus*, ἐκδ. P. Krueger (= *CJC II*), Berlin 1877, φωτ. ανατ. Dublin - Zürich 1970 (στο εξής: *CJ*), IV, 40, 1. Βλ. και R. Lopez, «Silk Industry in the Byzantine Empire», στο *Byzantium and the World*, (Variorum Reprints), London 1978, III, 10 (στο εξής: R. Lopez, *Silk Industry*). Απομιμήσεις πάντως πορφυρών κατασκευάζονταν στα κρατικά εργαστήρια βαφής και υπήρχαν νόμιμες και παράνομες αναμειξεις βαφών. Βλ. *CTh* I, 32, 1 (333 μ.Χ.).

πό τον 8ο αι. και δερμάτων, ότι ο κόκκος χρησιμοποιούνταν αυτοτελώς ή ως συστατικό στις βαφές πολυτελών νημάτων, σκόπιμη είναι στη συνέχεια η διερεύνηση των μαρτυριών των πηγών για την αγοραστική αξία της βαφής. Αυτή προκύπτει εμμέσως από την αξία των βαμμένων με κόκκο ειδών.

γ. Η αξία των βαμμένων με κόκκο ειδών και της βαφικής ύλης

Τα βαμμένα με κόκκο υφάσματα θεωρούνταν κάθε άλλο παρά ευτελή. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς του 4ου αι. παραδίδουν την ύπαρξη τεχνιτών ειδικευμένων στη βαφή με κόκκο. Περιγράφουν υφάσματα κατασκευασμένα από συνδυασμό νημάτων βαμμένων με κόκκο και πορφυρές βαφές. Συχνά αναφέρονται και υφάσματα διακοσμημένα με λωρίδες βαμμένες με κόκκο. Αν και οι περιγραφές των Πατέρων αναφέρονται κυρίως στο παρελθόν (κατά κύριο λόγο αναφέρονται στα παρατετάσματα που κάλυπταν τη σκηνή της κιβωτού και στα ιερατικά άμφια, καθώς και στον συμβολισμό των χρωμάτων, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί για τη βαφή τους, και σχολιάζουν βιβλικά αποσπάσματα, που επαναλαμβάνονται από τον ένα συγγραφέα στον άλλο) είναι επόμενο ότι μεταφέρουν τις αισθητικές απόψεις των συγγραφέων και την τεχνολογία της εποχής τους⁸⁶.

86. Γρηγόριος Νύσσης, τ. V, 327.5: *οὐ πορφυρευτάς τινας καὶ κοκκοβάφους ἀναζητῶν οὐδὲ τοὺς ῥαδιουργοῦντας εἰς νῆμα τοῦ χρυσοῦ*, τ. VI, 44.3-7: *οἷς τὸ κάλλος ἐκ παντὸς εἶδους τῆς εὐχροούσης βαφῆς συνεκίρνατο, νῆμα χρύσειον ὑακίνθῳ καὶ πορφύρᾳ καὶ βύσσῳ καὶ κόκκῳ διὰ τινος τεχνικῆς λεπτοουργίας εὐκόσμως συνυφαινόμενον, σύγκρατον ἐκ πάντων, καθάπερ ἐν ἱριδος αὐγαῖς ἀποστίλβειν ἐποίει τὴν αὐγὴν τοῦ υφάσματος*, τ. VII.1, 24.4-8: *καταλλήλως πάντα διὰ τῆς ὑφαντικῆς ἐπιστήμης ἐκ τῆς προσφόρου ὕλης ἐπετελεῖτο. τοῖς μὲν γὰρ ἦν τῶν υφασμάτων ὑακίνθος ἢ βαφή καὶ πορφύρα καὶ τὸ πυραυγὲς τοῦ κοκκοβαφοῦς ἐρυθμάτος, τό τε λαμπρὸν τῆς βύσσου... ἐτέροις δὲ λῖνον...* (βλ. E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκοβάφος*. - H. Blümmer, *Technologie* 258, που αναφέρει ότι υπήρχε ειδικός τεχνίτης για τη βαφή του κάθε χρώματος, με τις μαρτυρίες των πηγών). Η κατασκευή ενδυμάτων, στα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί συνδυασμοί υφασμάτων διαφορετικής ποιότητας και βαφής, συνηθιζόταν στο Βυζάντιο. Βλ. Γρηγόριος Νύσσης, τ. VI, 330.4-7: *χρυσοῦ καὶ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ κόκκου τὰς αὐγὰς συγκεράσας ἐν τῷ υφάσματι, ὥστε σύμμικτον ἐκ πάντων ἀπαστρέπτειν τὸ κάλλος*. Πρβλ. Λυδός, *Περὶ μηνῶν* 4.53.22: *πετάσματα ἐκ πορφύρας καὶ κόκκου πεποικιλμένα*, αυτ. 1.21.11, αυτ. 1.21.20: *τραβαία δὲ εἶρηται* (σημ.: η στολή) *ὡσανεὶ τρίβαφος' ἐκ τριῶν ἀποτελεῖται χρωμάτων, πορφύρας, κόκκου καὶ ἰσατίδος βοτάνης*. Η *trabea* ήταν επίσημο ρωμαϊκό ένδυμα, που κατασκευαζόταν με τρεις διαφορετικούς τύπους. Σε ό,τι ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, πρέπει να σημειωθεί η χρήση του κόκκου στην κατασκευή πολυτελών ενδυμάτων, που προορίζονταν για τα μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Βλ. J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Darmstadt 1964, σ. 507, με μαρτυρίες από τις πηγές και ιδιαίτερα Λυδός, *Περὶ αρχῶν*, I², DCLVIII-DCLXII. Για την κατασκευή ενδυμάτων διακοσμημένων με λωρίδες βαμμένες με κόκκο βλ. και *Ετυ-*

Η αξία και η ζήτηση των βαμμένων με κόκκο υφασμάτων στην αγορά προκύπτει και από το διάταγμα «περί τιμών», που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός το 301, για να ανακόψει την άνοδο του πληθωρισμού. Στο *Έδικτον* του Διοκλητιανού παραδίδεται η εμπορία υφασμάτων βαμμένων αποκλειστικά με κόκκο ή με συνδυασμό κόκκου και πορφύρας και καθορίζεται η τιμή τους. Το *Έδικτον* αναφέρεται σε περίοδο, στην οποία η χρήση των πορφυρών μεταξωτών επιτρεπόταν σε όσους είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν. Συνεπώς η κρατική διατίμηση έχει διαμορφωθεί με βάση την πραγματικότητα αυτή, που ίσχυε μόνο ως τα μέσα του 4ου αι. Τα βαμμένα με κόκκο υφάσματα, τα *κοκκηρά*, κατατάσσονται αμέσως μετά τα *πορφυρά* και τις απομιμήσεις των πορφυρών, στην όγδοη θέση. Τα βαμμένα με φυτικά χρώματα υφάσματα καταλαμβάνουν τις τελευταίες θέσεις και η διαφορά της τιμής τους από τα *πορφυροβαφή* και *κοκκηρά* είναι εξαιρετικά μεγάλη. Η σειρά κατάταξης των υφασμάτων, όπως και ο τίτλος του κεφαλαίου «περί πορφύρας», στο οποίο υποτάσσονται, δείχνουν τη σημασία της βαφής για τον καθορισμό της τιμής του υφάσματος. Η ακρίβεια των πορφυρών ειδών είχε χωρίς αμφιβολία σχέση με τη συμβολική σημασία της *πορφύρας*, που διακρίνεται από τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά και με τις τεχνικές δυσκολίες κατασκευής των πορφυρών βαφών και την υπερβολικά υψηλή αγοραστική αξία της *πορφύρας*⁸⁷. Η επιλογή όμως της βαφής με τη σειρά της σχετιζόταν με το είδος και την ποιότητα του νήματος. Η τιμή των *κοκκηρών*, που ήταν μάλλον υφάσματα, ήταν κατά πολύ χαμηλότερη από εκείνη των *πορφυρών*, που ήταν μάλλον και μεταξωτά. Ήταν χαμηλότερη από την τιμή των απομιμήσεων των *πορφυρών*, που οι τεχνίτες παρασκεύαζαν με συνδυασμό βαφών, *πορφύρας* (δηλαδή από τα παράγωγα του κογγυλιού της *πορφύρας*) και *κόκκου*, για να επιτύχουν συγκεκριμένους χρωματικούς τόνους, αλλά αξιοσημείωτα υψηλότερη από εκείνη των υφασμάτων που ήταν

μολογικόν Μέγα στη σημ. 9 της παρούσας μελέτης. Πρβλ. και *Πουολόγος* 273-275, για την περιγραφή ενός ρούχου, που ονομάζεται *ατυπίν* και, όπως προκύπτει από τα συμπραζόμενα, ήταν πολυτελές επανωφόρι διακοσμημένο με σειρές διαφορετικών χρωμάτων, μεταξύ των οποίων και *κόκκινον*. - Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμός*, τ. 1-6, Ἀθήναι 1948-1957 (στο εξής *ΒΒΠ*), τ. 2, 48.

87. Η βιβλιογραφία για την *πορφύρα* είναι εκτεταμένη. Σημειώνω ιδιαίτερα το έργο του H. Blümmer, *Technologie* 233 κ.ε., τη μονογραφία του Γ. Μοάτσου, *Πορφύρα* 7 κ.ε., 79 κ.ε., 161-163, 173, 251-254, και τη μελέτη του D. Jacoby, *Silk* 454-456, 481, 483, 486, 489, που αναφέρονται στις τεχνικές δυσκολίες χρήσης της πορφυρής βαφής, στην παράλληλη χρήση και άλλων βαφών στο Βυζάντιο και στους λόγους οπισθοχώρησης της *πορφύρας*.

βαμμένα ερυθρά με φυτικά χρώματα⁸⁸. Κρίνοντας από τη θέση κατάταξης των υφασμάτων στο *Έδικτον* φαίνεται ότι τα βαμμένα με κόκκο υφάσματα θεωρούνταν αρχικώς από τους Βυζαντινούς, όπως πολύ χαρακτηριστικά το περιγράφει ο Πλίνιος από τα αρχαία χρόνια, ως «η πολυτέλεια της φτήνιας»· ο κόκκος στο Βυζάντιο αποτελούσε βαφική ύλη ποιότητας, δεύτερης κατηγορίας όμως σε σχέση με την *πορφύρα*⁸⁹.

Την πραγματικότητα, που είχε διαμορφωθεί σχετικά με την αξία των βαφών ως τα μέσα του 4ου αι., άλλαξε η απαγόρευση της χρήσης της *πορφύρας* και για ένα διάστημα ακόμη και των απομιμήσεων των πορφυρών στους ιδιώτες. Την *πορφύρα* απορροφούσαν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια⁹⁰. Οι συναλλακτικοί περιορισμοί, που έθεσε αργότερα ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α΄ στην εμπορία της μετάξης, αν και επέτρεψε τη χρήση των πορφυρών υφασμάτων στις γυναίκες της αριστοκρατίας, συρρίκνωσε τον κύκλο εργασιών των ιδιωτικών εργαστηρίων⁹¹. Η κατασκευή των πορφυρών μεταξωτών συγκεντρώθηκε στα

88. Βλ. *Έδικτον* L. 24.1-1a: *περί πορφύρας, μεταξαβλάττης λι. α΄* (150.000 δηνάρια)· 6 *πορφύρας Μειλησίας καλλίστης διβάφου αληθινής, λι. α΄* (12.000 δηνάρια)· 8 *Νεικαηνής κοκκηράς λι. α΄* (1.500 δηνάρια)· 9 *ισγένης πρωτείας αλγενησίας, λι. α΄* (600 δηνάρια). - G. Steigerwald, *Purpursorten* 223-236, 259-265, για τους χρωματισμούς και τα είδη των υφασμάτων. Για τη χρήση του κόκκου στη βαφή των μάλλινων νημάτων βλ. τη συνταγή βαφής στον *P. Holm*. 89.4 και 121.1, σημ. 72 της παρούσας μελέτης. - H. Blümmer, *Technologie* 245, που αναφέρει ότι το μαλλί βαφόταν πρώτα με κόκκο και κατόπιν με *τυρία* (είδος πορφυρής βαφής).

89. Βλ. *Πλίνιος* XXII, 5.

90. Η αποκλειστική χρήση της *πορφύρας* από τα αυτοκρατορικά εργαστήρια παραδίδεται έμμεσα από διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα, στις οποίες η κατοχή και η χρήση *πορφύρας* χαρακτηρίζεται παράνομη. Μνημονεύονται περιπτώσεις κατάχρησης και προβλέπονται ποινές. Βλ. *CTh* 10. 20,2,7,12, 13,18 και 10. 21,3. - R. Lopez, *Silk Industry* 10 με τη σημ. 3. - Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 65, με τις σημ. 2 και 3 (για *Επαρχικόν* βλ. σημ. 92 της παρούσας μελέτης). Οι απαγορεύσεις επαναλαμβάνονται στον Ιουστινιάνειο κώδικα (*CJ* 4,40,2) και στα *Βασιλικά* (19,1,80).

91. Για τα ιδιωτικά εργαστήρια στην πρώτη βυζαντινή περίοδο βλ. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa, Stuttgart, 1921 (στο εξής: *RE*), λ. *Industrie und Handel*. - Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαί εις τήν μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζαντινής περιόδου (Η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας Επιγραφών και Άγιολογικών κειμένων)*, (Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου), Άθηναι 1975 (στο εξής: Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαί*), 114, 134-137, 200-202, 204-206, με μαρτυρίες από τις πηγές για τα ιδιωτικά εργαστήρια στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Μαρτυρίες λειτουργίας ιδιωτικών εργαστηρίων παραδίδονται και στα πατερικά κείμενα. Ανεπτυγμένη υφαντουργία υπήρχε στην Πελοπόννησο. Βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Σχόλια στον Ησαΐα*, έκδ. J. Dumortier, *Jean Chrysostome Commentaire sur Isaïe*, (Sources Chrétiennes 304), Paris 1983, 184.66-67. Βλ. και αν. σημ.78 της παρούσας μελέτης τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού για βαφεία στη νήσο Κω. - *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. A.P. Kazhdan, τ. 1-3, Oxford

κρατικά εργαστήρια⁹². Οι αραβικές κατακτήσεις που ξεκίνησαν από τον 7ο αι. επηρέασαν την προμήθεια πρώτων υλών⁹³. Υπήρχε βέβαια παραγωγή *πορφύρας* σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας, όπως και παραγωγή μετάξης από το τέλος του 6ου αι. Εντούτοις είναι εύλογο ότι η αφθονία της πρώτης ύλης, συγκεκριμένα της *πορφύρας*, μειώθηκε⁹⁴. Ύστερα από μια περίοδο ύφεσης, σημειώθηκε ανάπτυξη της βιοτε-

1991, τ. 2, λ. *Ergasterion*. - R. Lopez, *Silk Industry* 6 και 8 κ.ε., για την παρακμή των ιδιωτικών εργαστηρίων. Στις πηγές παραδίδεται και ανεπτυγμένη οικιακή παραγωγή υφασμάτων πρώτης ποιότητας, την οποία διενεργούσαν γυναίκες. Βλ. *Εύσταθίου ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας καὶ μάρτυρος εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα*, ἐν PG 18, στήλ. 773.46-47: *κλήρον βαλεῖν προσέταξε, ποῖαν οἶσαι τὸν χρυσὸν καὶ τὸ ἀμίαντον, καὶ τὴν βύσσον, καὶ τὸ σπικρόν, καὶ τὴν ἀληθῆ πορφύραν, καὶ τὸν ὑάκινθον, καὶ τὸν κόκκον· καὶ ἐκκληρώθη Μαρία τὴν πορφύραν καὶ τὸν κόκκον ἐργάζεσθαι*. - Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ΜΑ΄ Ψαλμόν*, ἐν PG 55, στήλ. 156.31-33, για την περιγραφή μιας χαρακτηριστικής σκηνης γυναικῶν που τραγουδοῦν την ὥρα που υφαίνουν. Βλ. καὶ *BBII*, ὁ.π. 6, με μαρτυρίες ἀπὸ τις πηγές. - C. Diehl, *La peinture byzantine*, Paris 1932, pl. I, ὅπου απεικονίζεται ἡ σκηνή παράδοσης τοῦ νήματος για τὴν κατασκευὴ υφάσματος στὴν Παρθένο Μαρία.

92. Για τὸ κρατικὸ μονοπώλιο τῆς κατασκευῆς καὶ πώλησης πορφυρῶν υφασμάτων βλ. *CJ* 4, 40,1, διάταξη τῶν αυτοκρατόρων Γρατιανού, Βαλεντινιανού καὶ Θεοδοσίου (383 μ.Χ.) που ἐπαναλαμβάνεται καὶ στα *Βασιλικά*, ἐκδ. H.J. Sheltema - N. Van der Wal, *Basilicorum libri LX*, τ. 1-8 (κειμενο), Groningen 1955 κ.ε. καὶ H.J. Sheltema - D. Holwerda, τ. 1-11 (σχόλια), Groningen 1953 κ.ε. (στο ἐξῆς: *Βασιλικά*) 19.1.80. - *CJ* 11.9.3. - *CTh* 10,21,3 (424 μ.Χ.). - J. Marquart, *Privatleben* 515-516, με πρόσθετες μαρτυρίες ἀπὸ τις αφηγηματικὲς πηγές. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1935, ἐπανεκδ. με προσθήκες ἀπὸ τὴν Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000 (στο ἐξῆς: Α. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν*), 65. - *BBII*, τ. 2, 39-40. - R. Lopez, *Silk Industry* 10-11. Βλ. καὶ Β. Koutava-Delivoria, *Les ὄξέα* 180-182, 184-186. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 404-406, 505, για τὴν οργάνωση τῶν αυτοκρατορικῶν εργαστηρίων με μαρτυρίες ἀπὸ σφραγίδες. Ἡ λειτουργία τῶν αυτοκρατορικῶν εργαστηρίων ἐλαχιστοποιήθηκε ἢ διακόπηκε ἀπὸ τὸν 13ο αι. Βλ. K.P. Matschke, *Tuchproduktion* 65-66.

93. Ἐμπορικὲς σχέσεις με τοὺς Ἀραβες ἐξακολούθησαν νὰ υφίστανται, εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἀν πραγματοποιοῦνταν εἰσαγωγή πρώτων υλῶν σε εὐρεία κλίμακα. Βλ. Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 74-75, κρίνει ὅτι υπήρχαν προνομιακὲς ἐμπορικὲς σχέσεις με τοὺς Ἀραβες τὸν 10ο αι. Ἀντίθετα ὁ D. Simon, «Die byzantinischen Seidenzünfte» *BZ* 68 (1975) 23-46, ἐιδικά σ. 31, παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἐμπορεύματα, που εἰσήγαν οἱ Σύροι ἔμποροι στο Βυζάντιο, ἦταν μπαχαρικά καὶ ὅτι οἱ ἀνάγκες σε μετάξι καλύπτονταν ἀπὸ τὴν ἐντόπια παραγωγή. Για τὴν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων καὶ τὴ σημασία τῶν ἐλληνικῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ὡς ἐμπορικῶν σταθμῶν βλ. E. Malamut, *Iles* 540-543.

94. Ἡ ἀλιεῖα τῆς *πορφύρας* ἀναφέρεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ στὶς Κυκλάδες, ἰδιαίτερα στο μικρὸ νησί τῆς Γυάρου (ἀνάμεσα στα νησιά Ἄνδρος, Κέα, Σύρος). Βλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. 1-2, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, Ἀθῆναι 1879, 1880, τ. 2, 275, που ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὴν Κέα διέρχονταν πολλὰ φορτηγά πλοία ἐιδικά για τὴν ἀλιεῖα τῆς πορφύρας (*κογχυλευτικὰ πορθμεῖα*). *Πορφύρα* ὅμως ἀλιεῦνταν σε πολλές περιοχές τῆς Μεσογείου καὶ ἐιδικά στο Αἰγαίῳ

χνίας υφασμάτων στις βυζαντινές πόλεις. Τα πρώτα σημεία των αλλαγών εμφανίζονται από τον 7ο και 8ο αι. Από τον 10 αι. άρχισε η «χρυσή» εποχή της βυζαντινής υφαντουργίας και βαφικής. Τα ιδιωτικά εργαστήρια αναπτύχθηκαν και οι απαγορεύσεις στη χρήση της πορφύρας περιορίστηκαν⁹⁵.

δ. Η διάδοση της χρήσης των βαφικών υλών. Κογχύλη, κόκκος βαφική και πρινοκόκκι

Τον 11ο αι. η ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων στο Βυζάντιο παραδίδεται από πολλές πηγές⁹⁶. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας είχε

πέλαγος. Πορφύρα καλής ποιότητας αλιεύονταν κυρίως στα παράλια της Λακωνίας. Βλ. W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, London 1908, ελλ. μτφρ. Α. Φουριώτης, Αθήνα 1990, 53, 60. - Γ. Μοάτσος, Πορφύρα 79 κ.ε., 166. - D. Jacoby, Silk 455-456.

95. Ο D. Jacoby, Silk 457 και 482, με βάση τη διαπίστωση ότι το πορφυρό χρώμα παρασκευαζόταν και από άλλες χρωστικές, συμπεραίνει ότι οι απαγορεύσεις αφορούσαν το πορφυρό χρώμα και όχι την πορφυρή βαφή (*murex purple*). Φαίνεται ότι για να τεθεί η απαγόρευση έπρεπε να συντρέχουν τέσσερις παράγοντες: είδος βαφής και υφάσματος, μέγεθος και χρώμα. Επομένως η απαγόρευση αφορούσε ένα πολύ συγκεκριμένο είδος υφασμάτων. Για την αλλαγή στις απαγορεύσεις βλ. *Νεαρά Λέοντος Στ'*, έκδ. P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le sage*, Paris 1944, LXXX 273-275. - Σπ. Τρωϊάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, Νεαρά 80 (σσ. 239-241), για την ακριβή απόδοση στη νέα ελληνική με αναφορά στις προηγούμενες απαγορευτικές διατάξεις, από όπου συνάγεται η ελεύθερη χρήση της πορφύρας. Για τα *κεκολυμένα* βλ. *Επαρχικόν βιβλίον*, έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices*, Wien 1991, 4.1 και 4. 2. - J. Marquart, *Privatleben* 515-516. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 65. - R. Lopez, Silk Industry 10.

96. Βλ. R. Lopez, Silk Industry 12-13, που παρατηρεί ότι η ανάπτυξη της καλλιέργειας του μεταξιού στη βυζαντινή επικράτεια από το τέλος του 6ου αι. επέφερε την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου στο μετάξι και από τον 7ο αι. αρχίζει μια αργή βιομηχανική επανάσταση στον τομέα της υφαντουργίας. Την αναζωογόνηση της βιοτεχνίας βαφής και κατασκευής υφασμάτων από τα τέλη του 9ου αι. στην Πελοπόννησο μαρτυρεί η πολύ γνωστή περίπτωση της χήρας Δανιηλίδας, που παραδίδεται στη *Vita Basilii* (βλ. *Θεοφ. Συν.* 318) και από τα τέλη του 10ου αι. ο *Βίος Νίκωνος Μετανοείτε*, έκδ.-μτφρ. D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline Mass. 1987, 112-113, 118-121. Για την κατάργηση των περιορισμών στην εμπορία της μετάξης βλ. N. Oikonomidès, «Quelques boutiques de Constantinople au Xe siècle: prix, loyers, imposition», *DOP* 26 (1972) 345-356, και τα συμπεράσματα του M. Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes*, εκδ. A. et J. Picard, Paris 2006, σσ. 282-284. Για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας από τον 11ο αι. βλ. P. Τιζέν, «Sur les sites byzantines aux XIe-XIIe siècles», *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 163. - K.P. Matschke, Tuchproduktion 47-86. - D. Jacoby, Silk 454 κ.ε., και κυρίως Α. Λαΐου, «Μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης: είχαν οικονομία οι βυζαντινές πόλεις;», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 81, τευχ. Β' (2006) 85-126, δημόσια συνεδρία τής 6ης Ιουνίου 2006, έν Άθηναις 2006, με τις μαρτυρίες των πηγών. Την ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων και την ευρεία χρήση συνδυασμών βαφικών υλών μαρτυρούν τα βυζαντινά υφάσματα, που διασώθηκαν από την περίοδο αυτή. Βλ. D.T. Rice, *Byzantine Art*, ⁴Munich 1968, 486-487.

ως αποτέλεσμα την ευρεία χρήση των βαφικών υλών. Η χρήση της *πορφύρας* συνεπαγόταν την υπέρβαση των δυσκολιών που περιγράφηκαν παραπάνω, των τεχνικών δυσκολιών παραγωγής της βαφής, τη δυσκολία μεταφοράς της πρώτης ύλης και της υπερβολικής τιμής της. Είναι εύλογο ότι δεν μπορούσε να αποτελεί βαφή ευρείας κατανάλωσης. Μαρτυρίες, που προέρχονται από αφηγηματικές πηγές και προνομιακά έγγραφα παραχώρησης φοροαπαλλαγών, παραδίδουν εμμέσως τον τρόπο με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός ικανοποιούσε τις ανάγκες του σε *πορφύρα*. Με την αλιεία και πιθανόν την πρώτη επεξεργασία του κογγυλιού της *πορφύρας* ασχολούνταν μια κατηγορία επαγγελματιών, που στις πηγές αναφέρονται ως *κογγυλευταί*, δηλαδή αλιείς πορφύρας. Αυτοί τον 10ο αι. απολάμβαναν κάποιες φορολογικές απαλλαγές και φαίνεται ότι διοχέτευαν το προϊόν της αλιείας τους στο κράτος. Τον 11ο αι. η προμήθεια *κογγύλης*, δηλαδή πορφυρής βαφής, εμφανίζεται στον κρατικό μηχανισμό ως φορολογική υποχρέωση ανάλογη σε σημασία με εκείνη της *στρατείας*. Οι σχετικές μαρτυρίες χρονολογούνται στα τέλη του 11ου αι. Ο φόρος της *κογγύλης* απαντά σε μικρό αριθμό εγγράφων και φαίνεται, όπως άλλωστε είναι φυσικό, ότι αποτελούσε τοπικό φόρο. Η φορολογία επιβάλλεται σε παραθαλάσσιες περιοχές της βυζαντινής Μακεδονίας, όπου υπήρχε βέβαια *πορφύρα*, αλλά όχι πρώτης ποιότητας, όπως εκείνη που αλιευόταν στα νησιά του Αιγαίου πελάγους και στις ακτές της Πελοποννήσου. Η επιβολή φορολογίας σε όλες τις δυνατές πηγές *πορφύρας* καταδεικνύει την περιορισμένη παραγωγή της βαφικής ύλης και την κρατική μέριμνα να εξασφαλίσει τις απαραίτητες ποσότητες βαφής για τα κρατικά εργαστήρια. Τούτο βέβαια σημαίνει και χρήση της *πορφύρας* στα ιδιωτικά εργαστήρια και πριν από το 1204, όπως ήδη έχει υποστηρίξει ο D. Jacoby⁹⁷.

97. Ο φόρος της *κογγύλης* αναφέρεται σε τρία έγγραφα του 11ου αι. (Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου [1044] στο *JGR*, τ. 1, 615-618. - *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*, έκδ. J. Bompaigne - J. Lefort - V. Kravari - Ch. Giros, Paris 2001, 10 [1080] 113.40. - *AL* 48.35 [1086]). Η αναφορά της *κογγύλης* στο τρίτο έγγραφο, που αναφέρεται στο θέμα Μογλένων είναι προβληματική, διότι στην περιοχή αυτή της βυζαντινής κεντρο-δυτικής Μακεδονίας, σημ. νομός Πέλλης, δεν θα μπορούσε να γίνεται αλιεία πορφύρας. Η ονομασία Μογλένα αναφέρεται στις πηγές από τον 10ο αι. Βλ. Δ. Ευγενίδου, «Ανασκαφές στη βυζαντινή κεντρική και δυτική Μακεδονία, Σέρβια και Μογλένα», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 (Θεσσαλονίκη, 1987), 63-69, για τη θέση του κάστρου των Μογλετών. *Κογγυλευταί* αναφέρονται από την πρόμητη βυζαντινή περίοδο. Βλ. και κατ. σημ. 113 της παρούσας μελέτης. Στην Πελοπόννησο τον 10ο αι. φαίνεται ότι απολαμβάνουν προνομιακής μεταχείρισης. Είναι οι μόνοι που απαλλάσσονται από την υποχρέωση παροχής αλόγων για στρατιωτικές ανάγκες, εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του επαγγέλματός τους. Βλ. Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυ-

Αντίθετα με τους περιορισμούς που γνώρισε η *πορφύρα* στο διάστημα αυτό, ο *κόκκος* έφτασε να έχει σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι της πορφυρής βαφής. Η χρήση του δεν υπαγόταν σε περιορισμούς, αφού, όταν χρησιμοποιούνταν αυτοτελώς, δεν συμπεριλαμβανόταν στις πορφυρές βαφές, όπως διευκρινίζεται στη διάταξη των *Digesta*⁹⁸. Ο *κόκκος* και τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα δεν αναφέρονται ούτε στο *Επαρχικό βιβλίο*, όπου καταγράφονται οι απαγορεύσεις στην εμπορία των λεγόμενων *κεκωλυμένων ειδών*. Η ελευθερία στη χρήση της βαφής του *κόκκου* συνεπάγεται την αυξημένη χρησιμοποίησή του στα βαφεία, ιδίως στην περίοδο απαγόρευσης της *πορφύρας* και τη ζήτηση των βαμμένων με *κόκκο* ειδών από τους πολλούς, στους οποίους ήταν απαγορευμένη η *πορφύρα*.

Τη χρήση του *κόκκου* ευνοούσε αναμφίβολα και το γεγονός ότι η προμήθεια αυτής της βαφικής ύλης δεν ήταν δύσκολη. Ο *κόκκος* αποτελεί προϊόν της δασικής παραγωγής. Βρισκόταν και βρίσκεται στη φύση σε σχετική αφθονία, στις περιοχές της ευμεσογειακής ζώνης, στο «φρυγανικό» οικοσύστημα. Κατά τη γνώμη του Πλίνιου η χρήση της βαφής αυτής ήταν προτιμότερη από την *πορφύρα*, της οποίας η περισυλλογή από τα βάθη της θάλασσας ήταν δύσκολη και επικίνδυνη. Αντίθετα η συλλογή του *κόκκου*, παρατηρεί ο Πλίνιος, γίνεται στη στεριά, όπως γίνεται και με το σιτάρι, και παράγεται σε πολλές περιοχές της ρωμαϊκής επικράτειας. Οι διάφορες ποιότητες του *κόκκου* αναφέρονται ήδη από τους φυσιοδίφες στην όψιμη αρχαιότητα. Η καλύτερη *βαφική κόκκος*, παρατηρεί, ο Διοσκουρίδης, είναι η «Γαλατική» και η «Αρμενική». Κατόπιν ακολουθούν η «Ασιατική» και της περιοχής της Κιλικίας. Τελευταία από όλες στην ποιότητα είναι αυτή της Ισπανίας. Η άποψη του Διοσκουρίδη για τον τόπο όπου παράγεται η καλύτερη ποιότητα βαφής δεν συμπίπτει απολύτως με εκείνη του φυσιοδίφη Πλίνιου του πρεσβύτερου. Ο Πλίνιος παραδίδει ως πρώτο τόπο παραγωγής της βαφής τη Γαλατία, αλλά κατά τη γνώμη του ακολουθεί σε ποιότητα και ποσότητα η παραγωγή βαφής στη Λουσιτανία (τμήμα της σημερινής Πορτογαλίας), την Αφρική, την Πισιδία και την Κιλικία. Η χειρότερη ποιότητα θεωρεί ότι είναι αυτή της Σαρδηνίας. Ο Πανσανίας παραδίδει ότι η *κόκκος βαφική* βρισκό-

ρογέννητου, *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν...*, ἐκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *De administrando Imperio*, (CFHB 1), Washington DC 1967, 256 (52, 10-11) και σχόλια σ. 205. - *BBI* 5, 341 και 21, 180-181. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 124. - Β. Koutava-Delivoria, *Les δέξα* 182. - D. Jacoby, *Silk* 455, 481-482. Για την ερμηνεία της φορολογικής υποχρέωσης της *κογχύλης* και την εξέλιξη της *στρατείας* σε φορολογική υποχρέωση από τον 11ο αι. βλ. Ν. Oikonomidés, *Fiscalité* 120-121.

98. *Digesta* 32,1,70 & 13.

ταν σε αφθονία στη Βοιωτία και στη Φωκίδα. Μια επιγραφή του δού αι. από τη Θήρα παραδίδει την ύπαρξη μικρού οικισμού στο νησί με την ονομασία *Κοκκολόγος*, δηλαδή περιοχή κατεξοχήν συγκέντρωσης *κόκκου*⁹⁹.

Το πιο σοβαρό μειονέκτημα που παρουσίαζε η βαφή με *κόκκο* σε σύγκριση με τις πορφυρές βαφές ήταν η έλλειψη σταθερότητας του χρώματος. Εκτός από την ποικιλία των χρωματικών τόνων, που επιτυγχάνονταν με τις πορφυρές βαφές, οι πορφυροί χρωματισμοί είχαν την ιδιότητα να είναι ανεξίτηλοι και να διατηρούν την αρχική τους λάμψη, που γινόταν εντονότερη στο φως του ήλιου, χωρίς να χρειάζονται στερεωτικά. Η ζωηρότητα των πορφυρών χρωμάτων παρέμενε άφθαρτη στο πέρασμα του χρόνου, όπως άφθαρτη παρέμενε και η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά την αντίληψη των υπηκόων της¹⁰⁰. Ο Θεόφραστος αναφέρεται στο μειονέκτημα αυτό του *κόκκου* και ο Πλίνιος δίδει την ίδια πληροφορία. Το χρώμα του *κόκκου*, γράφει ο Πλίνιος, απομιμείται ικανοποιητικά ορισμένες αποχρώσεις της πορφυρής βαφής, με μοναδικό μειονέκτημα να ξεβάφει με τα πλυσίματα¹⁰¹. Φαίνεται όμως ότι η ατυχής ιδιότητα του *κόκκου* να ξεβάφει, την οποία παραδίδουν ο Θεόφραστος και ο Πλίνιος, έφθασε να θεραπευτεί με τη χρήση στερεωτικών ουσιών. Μια από αυτές ήδη αναφέρθηκε. Ήταν η

99. Βλ. Πλίνιος XXII 3. - Διοσκουρίδης IV 48. - Πανσανίας XXXVI 1. - *Inscriptiones graecae*, Berolini 1873 (στο εξής: *IG*), XII 3, αρ. 345, 2. - *RE*, λ. *Κοκκολόγος*. Είναι πιθανό ότι η ονομασία *Κοκκολόγος* αναφέρεται σε σταθμό συγκέντρωσης *κόκκου* στο νησί και όχι στην παραγωγή *κόκκου*, διότι το φυσικό περιβάλλον της Θήρας δεν ευνοεί την ανάπτυξη του πουρναριού και της αριάς. Βλ. Hiller Frhr. von Gaertingen, *Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart*, τ. 1, Berlin 1899, 138.

100. Για την ιδιότητα των βαφών, που κατασκευάζονταν από το κογγύλι της πορφύρας, να παραμένουν ανεξίτηλες, χάρη στη χημική σύσταση του πορφυρικού υγρού βλ. Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 65-78, 33-118. - R. Pfister, *Teinture* 49. - J. Marquart, *Privatleben* 504-516. - G. Steigerwald, *Purpursorten* 223-265. - *Dictionary of the Middle Ages*, λ. *dyes and dyeing*. - O. Treitinger, *Kaiser* 58, για τη συμβολική σημασία της πορφύρας και τη σύνδεσή της με το αυτοκρατορικό πρόσωπο.

101. Θεόφραστος, IV,6,5: *καὶ ἕως ἄν ἡ πρόσφατος ἢ βαφή* (ενν. ο *κόκκος*), *πολύ καλλίων χρώα τῆς πορφύρας*. - Πλίνιος XVI, 32 και XXII, 3: *Iam vero infici vestes scimus admirabili fuco, atque, ut sileamus Galatiae, Africae, Lusitaniae granis coccum imperatoriis dicatum paludamentis, transalpine Gallia herbis Tyria atque conchylia tinguit et omnes alios colores... Sed culpant abluī usu; alioqui fulgentius instrui poterat luxuria...* - H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 245, 248-249. Ένα άλλο μειονέκτημα της πορφυρής βαφής σε σύγκριση με τον κόκκο ήταν η βαριά δυσοσμία, την οποία ανέδιδαν τα βαμμένα με πορφύρα υφάσματα. Βλ. Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 66 και 75-76, με μαρτυρίες από τις πηγές.

ίσατις, φυτό με βαφικές ιδιότητες, κοινώς λουλάκι. Η χρήση της ως στερεωτικού παραδίδεται στους παπύρους από τον 4ο αι.¹⁰².

Τη διάδοση της χρήσης του κόκκου στο Βυζάντιο παραδίδουν οι δυτικές μεσαιωνικές πηγές. Ήδη μνημονεύθηκαν παραπάνω τα βαμμένα με κόκκο υφάσματα, που αναφέρονται σε εμπορικούς λογαριασμούς και άλλα έγγραφα μεταξύ των ειδών, τα οποία διακινούνταν από το Βυζάντιο προς τις πόλεις της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Από τα τέλη του 12ου αι. αναφέρεται και ο κόκκος ως εμπορεύσιμο είδος με τη λατινική του ονομασία (*grana*). Οι μαρτυρίες αυτές φέρουν σε φως την εκτεταμένη χρήση του κόκκου-βαφής, από τις αναπτυσσόμενες υφαντουργίες της Μεσαιωνικής Ευρώπης και συγχρόνως αποκαλύπτουν ότι ο κόκκος σε μεγάλες ποσότητες και τα βαμμένα με κόκκο βυζαντινά υφάσματα αποτελούσαν αντικείμενο ενός κερδοφόρου εξαγωγικού εμπορίου, το οποίο διεξήγαν έμποροι από τη Δύση, κυρίως Βενετοί και Γενουάτες¹⁰³. Τα υφάσματα κατασκευάζονταν σε περιοχές, όπου υπήρχε αφθονία παραγωγής κόκκου, στην περιοχή των Θηβών ιδιαίτερα. Η αφθονία της πρώτης ύλης συνετέλεσε στην ανάπτυ-

102. Βλ. *Anecdota Atheniensia* 401.15. - J. Savary des Brulons, *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle, d'art et des métiers*, Paris 1741, λ. *Ισατις*, με χρήση στη βαφική ως στερεωτικό και H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 249-250, 252, 254. - Γ. Μούτσος, *Πορφύρα* 9, ο οποίος επισημαίνει τη χρήση της *ισάτιδος* ως στερεωτικού στη βαφή με κρεμέζι ως τη σύγχρονη εποχή. - O D. Jacoby, *Silk* 483-484, παρατηρεί ότι ακόμη δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή η στερεωτική ουσία που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στη βαφή των μεταξωτών με κόκκο και παραθέτει την άποψη του R. Pfister, *Teinture* 20-21, για τη χρήση της στύψης ως στερεωτικού.

103. Βλ. *Du Cange*, App.: *κόκκος βαφικός, το πρινοκούκιν, granum tinctorium*. - I. F. Niermeyer, *Lexicon Minus*, λ. *granum* 4. *grana (femin.) graine d'écarlate, kermes-scarlet grain, kermes*. Για το εμπόριο του κέρμη και των υφασμάτων βαμμένων με κέρμη βλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen age*, éd. Française refondu et considérablement augmentée par l'auteur, Amsterdam 1967, 607-609. - M. Balard, *La Romanie Génoise XII-début du XVe siècle*, Genova 1978, 724-725, στον 13ο αι. εξαγωγή μεταξωτών υφασμάτων βαμμένων με κόκκο, που κατασκευάζονταν στη Χίο, με τις μαρτυρίες των πηγών. Για την εμπορική διακίνηση του μεταξιού, των μεταξωτών υφασμάτων και των βαφικών υλών, κυρίως του κέρμη, από τα τέλη του 12ου αι. και εξής βλ. ιδιαίτερα D. Jacoby, *Silk* 482- 483, 496 με τις σημ. 252 και 253. - Του ιδίου, «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The impact of the West» στο *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. A. Laiou and R.P. Mottahedeh, Washington D.C., *Dumbarton Oaks* 2001, αναδημ. στο *Commercial Exchange across the Mediterranean*, Variorum Reprints 2005, (στο εξής D. Jacoby, *Changing*) IX, 225-226, με μαρτυρίες από τις μεσαιωνικές πηγές. - Σπ. Ασωνίτης, «Η Κέρκυρα ως εμπορικό κέντρο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» στο *Χρήμα και Αγορά στην Εποχή των Παλαιολόγων*, Ινστ. Βυζ. Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σσ. 59-80, εδw 76.

ξη μεγάλης βιοτεχνίας βαφής και κατασκευής υφασμάτων στην πόλη. Η παραγωγή δεν κάλυπτε μόνο τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς αλλά επεκτεινόταν και σε εξαγωγές. Η βιοτεχνική παραγωγή των Θηβών έφτασε στο μεγαλύτερο σημείο ακμής κατά τον 12ο αι.¹⁰⁴. Όταν η βυζαντινή βιοτεχνία παρήκμασε εξαιτίας του ανταγωνισμού με την αναπτυσσόμενη Δύση αλλά και εξαιτίας των εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο από τον 13ο αι. και της κατάκτησης νευραλγικών οικονομικών χώρων από τους Σελτζούκους Τούρκους, ο κόκκος-βαφή συνέχισε να εξάγεται από το Βυζάντιο προς τη Μεσαιωνική Ευρώπη. Η εμπορία του παραδίδεται πλέον και σε βυζαντινά έγγραφα από το τέλος του 13ου αι. Σε αυτά ο κόκκος αναφέρεται με τη δημώδη ονομασία του ως *πρινοκκόκι*. Συγχρόνως εμφανίζονται στις πηγές και τα *πρινοκοκάτα* υφάσματα¹⁰⁵.

Το *πρινοκκόκι* ως φορολογούμενο είδος παραδίδεται στις πηγές ελάχιστες φορές. Οι τρεις μαρτυρίες, που διασώθηκαν σε βυζαντινά έγγραφα του 13ου και 14ου αι., αναφέρονται σε έναν τοπικό φόρο στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο, όπου αναπτυσσόταν ιδιαίτερα η βα-

104. Βλ. D. Jacoby, *Silk* 453, 464-466, 471 κ.ε., 497, και αν. σημ. 81 και κατ. σημ. 111 της παρούσας μελέτης για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας μεταξωτών στη Θήβα. Η νορμανδική επιδρομή στη Θήβα το 1147 και η ληηλασία της πόλης, δεν κατέστρεψε τις δομές της βιοτεχνίας αλλά συνετέλεσε στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας μεταξωτών στη Δύση με τη μεταφορά τεχνογνωσίας στις αναπτυσσόμενες πόλεις της Δυτικής Ευρώπης. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας κατέστησε τις πόλεις αυτές ισχυρό ανταγωνιστή της βυζαντινής βιοτεχνίας από τον 13ο αι. Από τον 13ο αι. οι αναπτυσσόμενες πόλεις της Δύσης κατέστησαν κύριοι εισαγωγείς κόκκου από τη Ρωμανία. Η μεταφορά βαφικών και άλλων πρώτων υλών από τη ΝΔ Ελλάδα άλλαξε προορισμό και αντί να κατευθύνεται προς την Κωνσταντινούπολη στράφηκε προς τα βιοτεχνικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης. Βλ. τα συμπεράσματα του D. Jacoby, *Changing* 221, με μαρτυρίες από τις πηγές. Για τη σύνδεση παραγωγής κόκκου και ανάπτυξης βιοτεχνίας υφασμάτων στην περιοχή βλ. και κατ. τις μαρτυρίες των πηγών, που αναφέρονται στο *πρινοκκόκι*.

105. Βλ. *Anecdota Atheniensia* 350 2: *κόκκος βαφικός το πρινοκκόκιν*. - Du Cange, λλ. *πρινοκοκκάτος* και *πρινοκόκη* (Νικόλαος Μυρεψός, έκδ. Leonhardi Fuchsii [1626] c. III: *χρυσού καθαρού έξαγιν α' μετάξιν πρινοκοκκάτον λίτρας α'..*). - E. Trapp, *Lex.*, λ. *πρινοκοκκάτος* με τη σημασία του «σκαρλάτου χρώματος». - Μ. Ι. Γεδεών, «Βυζαντινά σύμβολα», *BZ* 5 (1896) 114-117, ειδικά σ. 115.1: *κουτζουβάκια... καθαρομέταξα... πρινοκοκκάτα*, αυτ. 115.2: *έφαπλώματα δύο μεταξωτά, έν πρινοκοκκάτον*. - *BBII*, τ. 2, 37. - P. Schreiner, «Zwei Urkunden aus der Feder des Theodoros Meliteniotes», στο *Collectanea Byzantina*, Roma 1977, 285-299, II 9, 10, 11, 19 (σ. 193) όπου αναφέρεται και η τιμή *πρινοκοκκάτων* ειδών, που ανέρχεται τουλάχιστον σε εξήντα υπέρπυρα. Για την υψηλή τιμή του *πρινοκοκκίου* τον 15ο αι., που συνάγεται από λογαριασμούς πώλησης της βαφής, βλ. και K. P. Matschke, *Tuchproduktion* 56 και σημ. 26.

φική κόκκος, πάνω στον πρίνο, όπως είναι γνωστό ήδη από τον Πausανία¹⁰⁶. Ο φόρος του *πρινοκοκκίου* αναφέρεται τη μια φορά ως καταβολή σε είδος. Στις άλλες δύο φέρεται ως φόρος σε χρήμα, που επιβάλλεται στα έσοδα από την εμπορία του προϊόντος και φαίνεται ότι η πώληση του *πρινοκοκκίου* αποτελούσε πηγή εισοδήματος όχι ευκαταφρόνητη¹⁰⁷.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τη σταδιακή αύξηση της χρήσης του κόκκου, που σημειώθηκε παράλληλα με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας από τον 7ο και 8ο αι. Κατά την εκτίμηση των αιτίων διάδοσης της χρήσης του κόκκου δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο παράγοντας των προσωπικών προτιμήσεων των καταναλωτών και των αντιλήψεων περί αισθητικής. Το ζωηρό ερυθρό χρώμα, παρόμοιο με της φωτιάς, που προσέδιδε ο κόκκος στα νήματα και συνεπώς στα υφάσματα σε συνδυασμό με την ευκολία εξεύρεσης και επεξεργασίας της πρώτης ύλης πιθανότατα κατέστησε τα *κοκκοβαφή* υφάσματα του συρμού, αύξησε τη χρήση του κόκκου στη βαφική και σήμανε την έναρξη της σταδιακής οπισθοχώ-

106. Για τα έγγραφα αυτά βλ. αν. σημ.15 της παρούσας μελέτης. Εκμετάλλευση *πρινοκοκκίου* παραδίδεται και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Βλ. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, (Archives de l'Athos VI), Paris 1973, 14.155-156 (1318) και 15.119-120 (1321): *πρακτικά απογραφής* στο θέμα Θεσσαλονίκης, όπου αναφέρεται χωρικός με το επίθετο *Κοκκολόγος*. Πρβλ. και Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 197, 268, 276, για την αναφορά παραγωγής *πρινοκοκκίου* στην περιοχή Θεσσαλονίκης και Σερρών. Ο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα (333 μ.Χ.-1700)*², τ. 1-7, Αθήναι 1972 (στο εξής: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές*), τ. 2, 254, σημειώνει τη μαρτυρία του Φλωρεντινού περιηγητή Simone Sigoli, *Viaggio al monte Sinai, Testa di linua ed ora per la prima volta pubblicato con due lezioni di Francesco Poggi*, Firenze 1823, που αναφέρει την παραγωγή του καλύτερου *πρινοκοκκίου* (*grana da tingere scarlati*) για τις κόκκινες βαφές στην Κορώνη.

107. Βλ. Η.Α. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 224, αρ. 110-112 και 226, με μαρτυρίες εμπορίας *πρινοκοκκίου* και από δυτικές πηγές και D. Jacoby, «Silk Production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports» εκδ. Η. Kalligas, *Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions-Reports-Statistics* (Monemvasiotikos Homilos: 4th Symposium of History and Art), Monemvasia 1993, αναδημ. D. Jacoby, *Trade VII*, σσ. 45-48, 55 σημ. 52, 60-61. Είναι αμφίβολο εάν η εμπορία του *πρινοκοκκίου* είχε αναχθεί σε κρατικό μονοπώλιο. Η ελεύθερη πώλησή του παραδίδεται στις πηγές τον 15ο αι. Βλ. Η. Hunger - K. Vogel, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jhs.*, Wien 1963, 67.29, σ. 114. Η παραχώρηση του Ανδρόνικου Β΄ προς τους μοναχούς θα ήταν σκοπιμότερο να ερμηνευθεί ως παραχώρηση ενός μέρους των εσόδων από την εμπορία της παραγωγής του *πρινοκοκκίου* από τα δημόσια δάση και παραχώρηση των φόρων από την πώληση του *πρινοκοκκίου* των μοναστηριακών εκτάσεων σε είδος ή σε χρήμα.

ρησης της πορφυρής βαφής¹⁰⁸. Το φαινόμενο αυτό, πιστεύω ότι δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην έλλειψη της πορφύρας, στις τεχνικές δυσκολίες παραγωγής της βαφής αυτής και στην οικονομική στενότητα της αυτοκρατορίας από τον 13ο αι. Οι μαρτυρίες των πηγών για την ευρεία χρήση του κόκκου υποδεικνύουν ανάπτυξη της τεχνικής στερέωσης του χρώματος στα νήματα, με τη χρήση στερεωτικών, που ήταν σε θέση να απαλείψουν το πιο σημαντικό μειονέκτημα του κόκκου έναντι της πορφύρας, που ήταν να ξεβάφει με τα πλυσίματα. Ίσως το στερεωτικό αυτό να εξακολούθησε να είναι η *ίσατις*, η χρήση της οποίας ήταν γνωστή από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Οι μεσαιωνικές πηγές παραδίδουν την εμπορία της από τον 13ο αι., οπότε αρχίζει η ανάπτυξη της βιοτεχνίας στη Δυτική Ευρώπη, την ίδια περίοδο που εντείνεται εκεί και η χρήση του κόκκου. Η *ίσατις* συνέχισε να χρησιμοποιείται στη βαφική ως τον 19ο αι. σε συνδυασμό με τον κόκκο. Ο συνδυασμός των δύο αυτών πρώτων υλών κράτησε σταθερά στην πρώτη θέση τη βαφή με κόκκο και ανέβασε την αξία της στην Ευρώπη ως το 19ο αι., οπότε άρχισε η κατασκευή συνθετικών χρωστικών¹⁰⁹.

108. Η οπισθοχώρηση της πορφύρας και η αυξανόμενη χρήση του κόκκου για τη βαφή μεταξωτών προκύπτει και από την εξέλιξη της σημασίας της λ. *βλατίον*, από πορφυρό μεταξωτό ύφασμα σε μεταξωτό ύφασμα. Βλ. B. Kutava-Delivoria, *Les οξέα* 183. - D. Jacoby, *Silk* 458, 489. - Του ιδίου, «Silk crosses the Mediterranean», στο *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, (Variorum Reprints), London 2001, X, 60. Για τη μείωση χρήσης της πορφυρής βαφής από τους Βυζαντινούς εξαιτίας της οικονομικής στενότητας από τον 13ο αι. βλ. D. Jacoby, *Silk* 493. - Του ιδίου, *Production* 25.

109. Πολυπληθείς μαρτυρίες, που προέρχονται από εμπορικούς λογαριασμούς και αναφορές περιηγητών, αναφέρονται στην εμπορία και χρήση του *πρινοκοκκίου* στη βαφική. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* 197, για τη μαρτυρία του G. Maria degli Angiolello, που το 1470 πέρασε από τη Θεσσαλονίκη και αναφέρει παραγωγή μεταξίου στην περιοχή και αφθονία παραγωγής *πρινοκοκκίου* αλλά και (σσ. 268, 276) τις εκθέσεις της εμπορικής κίνησης από το Δυρράχιο προς τη Βενετία, οι οποίες διασώθηκαν στο αρχείο του προξενείου της Βενετίας στο Δυρράχιο από τα 1700-1779. Αναφέρεται η εμπορία *πρινοκοκκίου*, προφανώς σε μορφή σκόνης (η μεταφορά γίνεται σε σάκκους) και η αγορά βαμβακιού, μεταξίου και *πρινοκοκκίου* στην περιοχή των Σερρών. - Κ.Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετία ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936) 257, με τη σημ. 1. Ο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα*, τ. 2, 704, αναφέρει τη μαρτυρία του Γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη το 1797. Βλ. Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787*, Paris 1800, [Archives Quai d'Orsay] για την εξαγωγή *πρινοκοκκίου* από τη Λειβαδιά σε μεγάλες ποσότητες. - Official Descriptive and Illustrated Catalogue of the Great Exhibition 1851, London 1851, τ. III, σ. 1401, παραγωγή κόκκου στην Αρκαδία. Για την εμπορία της *ισάτιδος* από τον 13ο αι. για τη βαφή πολυτελών υφασμάτων στη βόρεια Ιταλία και τη Φλάνδρα βλ. J. Le Goff, *La civilisation de l'occident Médiéval*, Artaud 1984 (α' έκδ. 1964), ελλ. μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993, 114.

Η ανοδική πορεία της χρήσης του *κόκκου*, που περιγράφηκε ανωτέρω, ο φόρος του *πρινοκοκκίου* και οι μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών για την εμπορία του *κόκκου* και την ευρεία χρήση του στα βυζαντινά υφαντουργεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μετά τον 6ο αι. ο *κόκκος* σταδιακά εξελίχθηκε σε προϊόν, η εμπορική εκμετάλλευση του οποίου απέφερε αξιόλογα κέρδη. Στη συνέχεια λοιπόν θα εξετασθεί, εάν επιβαλλόταν φορολογία στην παραγωγή του *κόκκου*-βαφής ή στην εμπορία του, από πότε συνέβαινε αυτό και γιατί η φορολογία του *κόκκου*, που παραδίδεται από τον 10ο αι. στις πηγές, φαίνεται να αφορούσε στο προϊόν αυτό.

ε. Η φορολογία των βαφικών υλών

Άμεση φορολογία των βαφικών υλών δεν παραδίδεται, όσο μπορώ να γνωρίζω, στις πηγές της πρώτης βυζαντινής περιόδου. Παραδίδεται πώληση βαφών σε ακριβές τιμές και ενδεχομένως κατά διαστήματα επιβολή μονοπωλίου στα προϊόντα των καταστημάτων βαφής για λόγους ταμειευτικούς¹¹⁰. Η σιωπή των πηγών σχετικά με τη φορολογία των βαφών δεν φαίνεται να είναι συμπτωματική. Με βάση τις γενικές αρχές λειτουργίας του φορολογικού συστήματος στην πρώτη βυζαντινή περίοδο και με όσα παραδίδονται στις πηγές για τη χρήση της βαφικής ύλης και την αξία της στον τομέα της οικονομίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα εργαστήρια βαφής και ύφανσης, ιδιωτικά ή αυτοκρατορικά, θα λειτουργούσαν σε περιοχές πλούσιες σε συγκομιδή πορφύρας, *κόκκου* και άλλων πρώτων υλών, όπως αυτό συνέβαινε στη Φοινίκη, την Καρχηδόνα, τη Θήβα, τη Νίκαια, τη Γαλατία, στη Φιλαδέλφεια, όπου υπήρχε ανεπτυγμένη υφαντουργία από τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια¹¹¹.

110. Λογαριασμός αγοράς χρωμάτων διασώζεται σε όστρακο από την Οξύρρυγχο. Βλ. *SB*, αρ. 2251 (4ος αι. μ.Χ.). Μεταξύ άλλων αναφέρεται αγορά *κοκκίνου ογκία* ι και *πορφυρού*. Το *κόκκινο* εδώ είναι αναμφίβολα η βαφή του *κόκκου*, που διαχωρίζεται από την πορφύρα βαφή. Σε πάπυρο από την Οξύρρυγχο επίσης (*P. Oxy.*, αρ. 914.7 [486 μ.Χ.]) παραδίδεται η αγορά με πίστωση *διαφόρων βαμμάτων* συνολικής αξίας δύο χρυσών νομισμάτων. Οι A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt* 311, υποστήριξαν ότι το κράτος επέβαλε μονοπώλιο στα καταστήματα βαφής στην Αίγυπτο, ενέργεια που απέφερε μεγάλα έσοδα στο κράτος, βασισμένοι σε μαρτυρία του Προκόπιου για επιβολή μονοπωλίου σε όλα τα *πωλητήρια* στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Το μονοπώλιο, παραδίδει ο Προκόπιος, συμπεριλάμβανε την εμπορία όλων των ειδών πρώτης ανάγκης και ιδιαίτερα του *σίτου*. Βλ. Προκόπιος, *Άνέκδοτα*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. III.1, Lipsiae 1906, XXVI, 36.

111. Στη Φοινίκη (Τύρος) και στην Καρχηδόνα, όπου αλιευόταν *πορφύρα*, υπήρχαν κρατικά βαφεία και υφαντουργεία. Βλ. *CTh* IV, 6, 3, X, 20, 18 (436 μ.Χ.). Στην Καρχηδόνα παραγόταν και *κόκκος*. Η Θήρα ήταν ίσως περιοχή συγκέντρωσης *κόκκου* και

Η συλλογή και η μεταφορά της πρώτης ύλης για την προμήθεια των εργαστηρίων πιθανότατα γινόταν κατευθείαν από την παραγωγή, από τις κρατικές ιδιοκτησίες, με το σύστημα των *λειτουργιών* (*mu-nera*), με το οποίο στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο η πολιτεία παράλληλα με τη φορολογία σε είδος κάλυπτε ορισμένες δαπάνες της και ανάγκες για εργατικά χέρια¹¹². Δεν αποκλείεται κατά περίπτωση και η

παρήγε βαμβάκι. Βλ. αν. σημ. 95 της παρούσας μελέτης και K. Hopf, *Venetobyzantinischen Analekten*, Amsterdam 1964, 17. Η οικονομική και εμπορική δραστηριότητα στη Θήρα κατά τον 7ο αι., που υποδεικνύει η ύπαρξη μολύβδινης σφραγίδας *κομμερκαρίου* Θήρας και Ανάφης, οφειλόταν στον ρόλο της Θήρας ως εμπορικού σταθμού στο διαμετακομιστικό εμπόριο Βυζαντινών και Αράβων αλλά και στο εσωτερικό εμπόριο των εντόπιων προϊόντων. Βλ. E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantine, 8ème-12ème siècle*, τ. 1-2, Paris 1998 (στο εξής: E. Malamut, *Iles*), 435, 453, 540. - H. Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'“octava”, le “kommerkion” et les commerciales*, Paris 1963, 8 (photo no. I), όπου η φωτογραφία της ανέκδοτης μολύβδινης σφραγίδας. - A. Σαββίδης, «Σημειώσεις για τη μεσαιωνική Θήρα-Σαντορίνη ως τα τέλη του 15ου αι.», *Παριανά* 53 (1994) 117-129, ειδικά 120. Η περίπτωση της Θήρας είναι πολύ γνωστή. Στην περιοχή παραγόταν *κόκκος* καλής ποιότητας και εκτός αυτού η πόλη ήταν κοντά σε περιοχές αλιείας της *πορφύρας*. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας στην περιοχή παραδίδεται στις πηγές από τον 4ο αι. Βλ. σημ. 75 και 98 της παρούσας μελέτης. - E. Kislinger, «Gewerbe im späten Byzanz», στο *Handelwerk und Sachkultur im Spätmittelalter*, Wien 1988, 103-126, ιδιαίτερα 107. - A. Σαββίδης, «Η βυζαντινή Θήρα 996/7-1204 μ.Χ.», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988) 35-52, ιδιαίτερα 41-48. - X. Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήρα», στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 221-241. Η Νίκαια επίσης, που βρισκόταν κοντά σε περιοχή παραγωγής *κόκκου*, ήταν και τόπος παραγωγής υφασμάτων από την πρώτη βυζαντινή περίοδο. Βλ. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under Laskarids in Nikaia (1204-1261)*, Oxford 1975, σ. 109. - K.P. Matschke, «Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und andere Städten und Regionen des späten Byzanz», *Βυζαντινά* 9 (1989) 47-87, ειδικά 82 και σημ. 132. Μαρτυρία μαζικής παραγωγής ενδυμάτων στη Φιλαδέλφεια έχει διασωθεί σε τουρκική πηγή του 14ου αι. Η τουρκική ονομασία της πόλης, «Alaşehir», δηλαδή «κόκκινη πόλη», παραπέμπει ίσως στην παραγωγή και χρήση στην περιοχή του *ερυθρόδανου*, κοινώς *ριζάρι*. Βλ. Charles de Scherzer, *Smyrne* (1880), ελλ. μτφρ. Ξ. Μπαλωτή, *Σμύρνη. Θεώρηση γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική*, χ.τ. 1955, τ. 1, 167, 226-227. Για τις περιοχές παραγωγής *κόκκου* πρώτης ποιότητας βλ. αν. σ. 62 της παρούσας μελέτης. - M. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινά και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, (Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών 264), Αθήνα 1996, σ. 150, 195.

112. Βλ. *CTh* XI, 1, 24 (395 μ.Χ.), όπου παραδίδεται η τροφοδοσία των κρατικών υφαντουργιών σε είδη από τα σωματεία των τεχνιτών (*coiproga*) σε καθορισμένες τιμές για να χτυπηθεί η αισχροκέρδεια. Τα είδη με τα οποία τροφοδοτούνται τα υφαντουργεία δεν καθορίζονται, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν πρώτες ύλες, βαμμένα νήματα ή υφάσματα. Βλ. A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt*. 238-239, για τη φορολογία πρώτων υλών, μεταξύ των οποίων και μαλλί με μαρτυρίες από τους παπύρους. - J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 112-117 και RE 1517, για το σύστημα των *λειτουργιών*, με το

αγορά. Μια ένδειξη αγοράς της βαφικής ύλης παραδίδεται στον Θεοδοσιανό κώδικα¹¹³.

Η άμεση φορολογία των βαφικών υλών δεν φαίνεται να ήταν αναγκαία, επειδή η τιμή των υφασμάτων στο εμπόριο διαμορφωνόταν ανάλογα και με το είδος της βαφής τους. Τούτο προκύπτει, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από τις μαρτυρίες του *Εδίκτου* του Διοκλητιανού για τις τιμές των *πορφυρών* υφασμάτων. Στον Θεοδοσιανό κώδικα περιλαμβάνεται μια ένδειξη ανάλογης σημασίας. Σε διάταξη του κώδικα παραδίδεται ότι για τον φόρο της *εσθήτος*, που είχε ως στόχο την προμήθεια ρουχισμού για τον στρατό, οι φορολογούμενοι παρέδιδαν έτοιμα ενδύματα. Εάν όμως η αξία των ενδυμάτων, που έπρεπε να παραδοθούν, υπερέβαινε το προβλεπόμενο για κάθε φορολογούμενο ποσό φόρου, η αξία των ενδυμάτων υπολογιζόταν και καταμεριζόταν αναλογικά στους φορολογούμενους. Συνάγεται λοιπόν ότι για να βεβαιωθεί ο φόρος, γινόταν εκτίμηση της τιμής των ενδυμάτων. Η οικιακή και εργαστηριακή βιοτεχνία, την οποία επέβλεπε και χειραγωγούσε το κράτος διαμέσου της οργάνωσης των τεχνιτών σε σωματεία, φαίνεται ότι επιβαρυνόταν με τον φόρο της *εσθήτος*, τον οποίο κατέβαλλαν εκτός από τους γαιοκτήμονες και τα σωματεία των διαφόρων επαγγελματιών¹¹⁴.

Οι παραπάνω τρόποι φορολογίας του τομέα της παραγωγής ενδυμάτων δεν αποκλείουν μεν, αλλά ελαχιστοποιούν την πιθανότητα φο-

οποίο τροφοδοτούνταν τα κρατικά εργαστήρια με πρώτες ύλες. Για την αναγκαστική προσφορά εργασίας βλ. G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich*,² Amsterdam 1965 (στο εξής: G. Mickwitz, *Geld*), 147 κ.ε. - J. Karayannopoulos, ό.π. 178 κ.ε., για τα είδη των *munera*. - RE, λ. *Industrie und Handel* 1517, 1520-1522 και λ. *Collegium* 449. Πρβλ. και R. Lopez, *Silk Industry* 8, για τον εφοδιασμό του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου σε υφάσματα. - Κ. Μέντζου, *Συμβολαί* 200-204, για τη σημασία των όρων *collegium, corpora, ordo*.

113. Βλ. *CTh* XIII, 1,9 (372 μ.Χ.), όπου αναφέρεται η υποχρέωση των *conchylioleguli* να καταβάλλουν *χρυσάργυρον* (*collatio lustralis*) ως έμποροι. - Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαί* 167, μαρτυρίες για επαγγελματίες αλιείς *πορφύρας*, τους *κογχυλευτάς*, *πορφυρείς*, *κοτυλιαρίους*, στην πρώτη βυζαντινή περίοδο. - A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt* 123: *κογχισταί*. - *BBP* 2,1, 180-181. Για το *χρυσάργυρον* βλ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 114, 129 κ.ε. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 22 κ.ε. Για τους αλιείς της πορφύρας, τους *murileguli* ή *conchylioleguli*, που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του *comes sacrum largitionum*, του αρμόδιου για την επίβλεψη των αυτοκρατορικών υφαντουργείων και βαφείων, βλ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 60. - R. Lopez, *Silk Industry* 4-5, 10-11, με μαρτυρίες από τις πηγές.

114. Για την υποχρέωση παράδοσης ενδυμάτων ως φόρου σε είδος βλ. *CTh* VII 6: *de militari veste*. - J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 114 και 112-116, για τον φόρο της *εσθήτος* και τις περιπτώσεις *απαργυρισμού* του με μαρτυρίες από τις πηγές. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 21-23. - RE, λ. *Industrie und Handel* 1516-1517, 1520. - G. Mickwitz, *Geld* 188 και σημ. 49. Βλ. και *CTh* VIII, 5,33 (374 μ.Χ.) και 5,48 (386 μ.Χ.), ό-

ρολογίας της βαφικής ύλης του *κόκκου*. Αν λοιπόν ληφθεί υπόψη το *argumentum ex silentio*, το σύστημα φορολογίας των ενδυμάτων σε είδος, που κάλυπτε τις κρατικές ανάγκες και ικανοποιούσε την ταμειυτική πλευρά, και η αφθονία παραγωγής, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο *κόκκος-βαφή* δεν υπαγόταν σε άμεση φορολογία τουλάχιστον στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Στη μέση περίοδο η μαρτυρία του *Επαρχικού βιβλίου* επιτρέπει να διακρίνουμε την αγορά των βαφικών υλών με εξαίρεση την πορφύρα, η οποία διοχετευόταν από τον τόπο παραγωγής στα κρατικά εργαστήρια¹¹⁵. Ο φόρος της *κογχύλης* όμως στο τέλος του 11ου αι. υποδεικνύει σύστημα φορολογίας των βαφικών υλών. Πιθανότατα στόχος της φορολογίας ήταν να προστατευθούν τα κρατικά εργαστήρια της Κωνσταντινουπόλεως από την έλλειψη πρώτων υλών, που τις απορροφούσαν τα ιδιωτικά εργαστήρια. Η εισροή εξάλλου αγροτικών προϊόντων κυρίως στην πρωτεύουσα με μορφή φόρων τροφοδοτούσε την αστική οικονομία.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε τα εξής: Ο *κόκκος*, που μνημονεύεται ως νέο και επαχθές φορολογικό βάρος στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, και ο *κόκκος*, που μνημονεύεται στα πρακτικά παραχώρησης φορολογικών απαλλαγών του 11ου και 12ου αι. ως ένα από τα *αναγκαιότατα είδη* που μεταφέρονταν από την περιφέρεια προς το κέντρο, ήταν η βαφή του *κόκκου*, προφανώς σε μορφή σκόνης από την κονιοποίηση της ζωοκηκίδας, που δημιουργούσε η *κόκκος βαφική* και που συλλεγόταν τον Απρίλιο από τα πουρνάρια και τις αριές. Η ερμηνεία της *εμβλήσεως κόκκου* ως υποχρέωσης μεταφοράς βαφικής ύλης συνάδει με τις μαρτυρίες των μεσαιωνικών πη-

που αναφέρονται κάποια είδη ενδυμάτων, που αποτελούσαν τον φόρο της *εσθήτος*, «μαρσύπια, μανδύες, ιμάτια» για τους στρατιώτες και «λεπτά λινά» για αυτοκρατορική χρήση. - A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt.* 187, 221κ.ε., με μαρτυρίες από τους παπύρους. Για την καταβολή του φόρου της *εσθήτος* από τα *σωματεία* βλ. και *CTh*, XI 9,1 (323 μ.Χ.), όπου *mancipēs* (εκπρόσωποι των σωματείων έναντι των κρατικών αρχών) είναι υπεύθυνοι για τη συλλογή του φόρου της *εσθήτος*. Μαρτυρία φορολογίας σε ενδύματα, πιθανόν πρόκειται για τον φόρο της *εσθήτος*, παραδίδεται από τον Θεοδώρητο Κύρρου κατά την άποψη του I. Hahn, «Theodoretus Cyrus und die frübyzantinische Besteuerung», στα *Acta Ant. Acad. Sc. Hung.* 10 (Ehrengabe Moravcsik), 1962, σσ. 123-130, την οποία γνωρίζω μόνο από την παρουσίασή της στην *BZ* 55 (1962) 387.

115. Βλ. *Επαρχικόν βιβλίον* 5.4, για τα *μυρεψικά* και *βαφικά* που εισάγονταν από τη Συρία και πουλούσαν οι *μυρεψοί*, αυτ. 10.1 (110.62-64), όπου απαριθμούνται είδη *μυρεψικά* και *βαφικά*, μεταξύ των οποίων αναφέρεται και το *λουλάκη*, δηλαδή η *ίσατις*. Ο *κόκκος* δεν αναφέρεται, γιατί η έμφαση δίδεται στα εισαγόμενα είδη. Πιθανόν εννοείται στην επόμενη πρόταση, που ακολουθεί την απαρίθμηση: *καί ὅσα ἄλλα τοιαῦτα εἰς μυρεψικὴν καὶ βαφικὴν συντελῶσιν*.

γών, που επιβεβαιώνουν ότι η *grana*, προερχόμενη από τη Ρωμανία, είχε καταστεί περιζήτητο και ακριβό προϊόν και αντικείμενο εμπορίου από τα τελευταία χρόνια του 12ου αι. Η βαφική ύλη δεν διοχετευόταν πλέον προς τα βιοτεχνικά κέντρα του Βυζαντίου αλλά προς τα αντίστοιχα της Δυτικής Ευρώπης. Η μαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού τοποθετεί τη φορολογία του *κόκκου* στις αρχές του 10ου αι. Προφανώς η φορολογική απαίτηση παράδοσης *κόκκου* ήταν τοπικός φόρος, που αφορούσε τις περιοχές, στις οποίες παραγόταν το προϊόν αυτό. Είναι γνωστό ότι *κόκκος* παραγόταν και σε πολλά νησιά του Αιγαίου πελάγους, από όπου διέρχονταν τα πλοία της μονής του αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, όταν κατευθύνονταν ή επέστρεφαν από την Κρήτη, για να προμηθευτούν σιτηρά ή όταν έπλεαν προς την Κωνσταντινούπολη· κατά συνέπεια δικαιολογείται η μέριμνα της μονής να απαλλαγεί και από την υποχρεωτική μεταφορά του *κόκκου*, που ήδη είχε αναχθεί σε *αναγκαιότατο είδος*, προς τα αυτοκρατορικά εργαστήρια και από την υποχρεωτική μεταφορά σιταριού για κατανάλωση, που στα πρακτικά της Πάτμου δηλώνεται ως *συνωνή*.

Ενώ η φορολογία του *κόκκου*, που συμπίπτει χρονικά με την εμφάνιση στις πηγές του φόρου της *κογχύλης*, καταδεικνύει την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στο Βυζάντιο από τον 10 αι., η φορολογία του *πρινοκοκκίου* σε χρήμα δείχνει ότι μετά την παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1261 το φορολογικό ενδιαφέρον για τον *κόκκο* εξακολούθησε μεν να υπάρχει, αλλά το κράτος δεν ενδιαφερόταν πλέον για τη συγκέντρωση του προϊόντος σε είδος, αφού τα αυτοκρατορικά εργαστήρια είχαν πλέον παρακμάσει. Μαρτυρίες πώλησης του *πρινοκοκκίου* στο εμπόριο, που χρονολογούνται από τον 15ο αι., καταδεικνύουν ότι η αξία του συγκεκριμένου προϊόντος παρέμενε αμείωτη στις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως εξάλλου αναφέρουν και περιηγητές στην Ελλάδα του 17ου και 18ου αι.

Συμπεράσματα

Η μελέτη των μαρτυριών των πηγών μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η λέξη *κόκκος* δήλωνε δύο προϊόντα: (α) τον σπόρο των δημητριακών, ιδιαίτερα του σιταριού, και (β) μια βαφική ύλη. Και τα δύο ήταν αντικείμενο φορολογίας. Έως τον 7ο-8ο αι. αι. η οργάνωση της οικονομίας των σιτοπαραγωγών περιοχών, ανέδειξε τον σπόρο των δημητριακών ως είδος σημαντικό για τη φορολογία. Στόχος της φορολογίας του ήταν η απρόσκοπτη καλλιέργεια των εκτεταμένων δημοσίων γαιών. Το κρατικό ενδιαφέρον για τον σπόρο αμβλύθηκε ύστερα από την απώλεια των σιτοπαραγωγών περιοχών και τη μεταβίβαση εκτεταμένων εδαφών στους μεγάλους ιδιοκτήτες.

Η ανάπτυξη της βυζαντινής βιοτεχνίας γενικότερα και ειδικά η ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων από τις αρχές του 10ου αι., τουλάχιστον, ανέβασαν την αξία των πρώτων υλών, όπως υποδεικνύει και η επιβολή φορολογίας στο *λινάριον* χωριστά από τον *λινόκοκκο* και στο *σπέρμα λιναρίου*. Οι ανάγκες των εργαστηρίων υφαντικής για πρώτες ύλες αύξαιναν τη ζήτηση και ανέβαζαν την αξία και των βαφικών υλών. Τότε ο *κόκκος* ή *πρινοκόκκιον* αποτέλεσε αντικείμενο φορολογίας και ονομασία φόρου. Με τη φορολογία σε είδος το κράτος εξασφάλιζε επάρκεια των απαραίτητων πρώτων υλών για τα εργαστήριά του. Μετά τον 13ο αι. η έλλειψη πόρων και η οπισθοχώρηση της βιοτεχνίας ώθησαν τις βυζαντινές κυβερνήσεις στην άσκηση κατεξοχήν ταμειευτικής πολιτικής. Ο φόρος επιβαλλόταν στην εμπορία του *πρινοκοκκίου* και όχι στο προϊόν.

Η αναζήτηση πληροφοριών στις πηγές, για να ερμηνευτεί το είδος του φορολογούμενου προϊόντος και το περιεχόμενο των ομώνυμων φορολογικών επιβαρύνσεων, μας οδήγησε ακόμη στη διαπίστωση ότι η χρήση της βαφής του *κόκκου* στο Βυζάντιο ήταν ευρύτατη. Η ταύτιση της σημασίας του επιθέτου *κόκκινος* με τη σημασία *ερυθρός* φαίνεται να σημαίνει αύξηση της χρήσης του *κόκκου* και μείωση της χρήσης της πορφύρας βαφής ήδη από τον 10ο αι.¹¹⁶. Οι ιδιότητες του *κόκκου*-βαφής, που περιγράφηκαν παραπάνω, καθώς και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της έναντι της *πορφύρας* μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βαφή αυτή έφθασε να ανταγωνίζεται την πορφύρα, σε ό,τι αφορά το αισθητικό αποτέλεσμα της βαφής. Η έκταση της χρήσης της ξεπέρασε εκείνην της *πορφύρας* και κατέληξε να την εκτοπίσει από τον 14ο αι.

116. Πρβλ. το συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει ο D.Jacoby, για τη μείωση της χρήσης της *πορφύρας* από τον 13ο αι. (βλ. ανωτ. σημ. 81,85 και 108 της παρούσας μελέτης).

Summary

Grain of wheat and oak-gall. The meaning of «κόκκος» in the Byzantine sources and his significance for the state finances and taxation.

The aim of this study is to research the meaning of the word «κόκκος» in the Byzantine sources. What was this commodity called «κόκκος», what was its significance for state finances, what was its taxation and how this taxation called in the Byzantine sources.

Problems in the meaning of the word «κόκκος».

«Κόκκος» and «κόκκος» of wheat («κόκκος σίτου») are cited from the 6th century in the Greek papyri, as they were taxpayer products. In the 10th century, a letter by the patriarch Nicolas Mysticos revealed «κόκκος» as a fiscal charge. Later, in the 11th and 12th century, in imperial documents that granted tax-exemptions to ships of the Monastery of Saint Johannes Theologos on the island of Patmos the imposition «έμβλησις κόκκου» is mentioned. As the Ancient Greek word «κόκκος» had more than one meaning scholars have interpreted the word with two different senses: a. Grain (wheat or cereals) although they wondered what the expression grain of wheat («κόκκος σίτου») could have meant and what the difference between «κόκκος» (grain) and «κόκκος σίτου» (grain of wheat) could have been, b. Oak-gall and the dye made there from. Oak-gall is an arboreal insect. Its eggs were used for making up dyestuff. It lives on the stems of the holly oak (*quercus coccifera*, in Greek «δρυς η κοκκοφόρος» or «πρίνος», «πουρνάρι») and holmoak (*quercus ilex*, in Greek «δρυς η αρία», «αριά»). The Ancient Greek word «κόκκος» meant the pit, the seed and metaphorically a little amount, as well as the oak-gall or (and) the dye made there from. These two senses survived into the Byzantine era and the word came to mean the dyestuff and the cloth that was dyed by this dyestuff.

A number of composites come from the word «κόκκος» used during the later Byzantine period, such as «λινόκο(υ)κκος», «ξύλοκο(υ)κκος», «κοκκόδαφνον», «ελαιόκοκκον» meaning the seed or the pit of these commodities and «κοκκίον ξύλινον» or «κεράτιον», «κοκκίον» as derivatives from «ξύλόκο(υ)κκος» and «σιτόκοκκον», «κριθόκοκκον» that had a metric sense. In the 13th century in the Byzantine sources the word «πρινοκόκκιον», «πρινοκκόκι» occurs as the popular name of oak-gall.

In the antiquity seed and oak-gall were products of great value in the area of the Mediterranean basin. The seed was stored up in order to be employed in the cultivation of land and oak-gall was used to dye cloth until the end of the 19th century. The Arabs called this dyestuff kirmz. In Medieval Latin the dyestuff was called «grana».

«Κόκκος» as an agricultural product: «κόκκος σίτου»

a. Points of view about the meaning of «κόκκος σίτου» and the evidence of the papyri.

Scholars have speculated about the sense of the expression «κόκκος σίτου» without arriving at any conclusion. Although the evidence of the papyri indicates that this expression meant the seed of wheat. Further, in the Byzantine Egypt «κόκκος σίτου» or «κόκκος» meant a tax in kind that was imposed on the estates. The State collected seed in the state storehouses in order to distribute it to the state land- farmers the following year. The seed was not transported far from the wheat producing regions. The adaeratio of the tax on seed can be found in the papyri.

b. «Κόκκος» in the sources of the middle and late Byzantine period

The greatest number of scholars have translated the word «κόκκος» that occurs in the letter by the patriarch Nicolas Mysticos and in the documents from the 11th to 12th century as cereals and explained the «έμβλησις κόκκου» as the compulsory transport of cereals. This translation can be accepted. I propose that the transported commodity was dyestuff.

«Κόκκος» as product of forestal production

a. The evidence in use for dye stuff

«Κόκκος» as dyestuff is mentioned in Byzantine sources from the 4th to the 13th centuries. It was used to dye wool, linen and silk yarn. Definitions such as «κοκκηρός», «κοκκοβαφής», «κόκκινος» indicate the use of this dyestuff for many articles. They were dyed by «κόκκος» and mordant only or by a combination of «κόκκος» and purple dye or by «κόκκος» with others colorants.

b. Articles dyed by «κόκκος».

The sources confirm the existence of numerous articles that were «κοκκηρά», «κοκκοβαφή» and «κόκκινα». Leather or articles made of

leather; articles of imperial garments and shoes were dyed by «κόκκος». In the 14th century all the imperial garments with a vivid red color, like the colour of fire regardless of the kind of the dyestuff used, were described as «κόκκινα», as it is the case in the contemporary Greek language.

c. The worth of articles dyed by «κόκκος» and the value of the dyestuff

At the beginning of the 4th century articles dyed by «κόκκος» were expensive. Of course these articles were considered inferior to those dyed by purple dye but superior to those dyed by vegetable dyestuffs. There was a clear distinction between vegetable dyestuffs and zoic dyestuffs such as purple dye and «κόκκος» were.

In the middle of the 4th century the prohibition of using purple dyed cloths or purple imitations, later the Arabic conquests in the beginning of the 7th century with their influence on the supply of raw materials used by textile factories, and finally, the development of textile factories in the Byzantine towns, beginning in the 7th 8th centuries reaching its acme in the 10th 11th centuries, indicate the increased use of «κόκκος», that thus became valuable dyestuff.

d. The spread of the use of the dyestuffs

The use of purple dye seems to have been limited after the 11th century. The mediaeval sources mentioned the wide use of «κόκκος» for dyeing all kinds of yarn and a lucrative export of this dyestuff to the Mediaeval Europe. The Byzantine sources bear witness to «πρινοκόκκιον» as an expensive dyestuff having a wide use in textile factories.

e. Taxation of the dyestuffs

There was no need for taxation on the dyestuffs during the first Byzantine period, as indicated by the organization of the taxation system. From the 11th century there is evidence of taxation on the purple dye («κογχύλη»). It is possible that was the case with «κόκκος». I propose that «κόκκος» which occurs in the patriarch Nicolas Mysticos letter and in the imperial documents of the 11th-12th centuries refer to the taxation on the dyestuff made from oak-gall.

Conclusions

«Κόκκος» meant two different products: the seed of wheat and the dyestuff made from oak-gall. During the first Byzantine period the State imposed tax in kind on the seed. Up to the 10th century the worth of the raw materials augmented. Then a tax was imposed on purple dye

and «κόκκος» («πρινοκόκκιον»). Until the 13th century the tax was collected in kind. After then collected in money. «Κόκκος» came to replace the purple dye in the dyeing of cloth. Because of the increase of the use of «κόκκος», the definition «ερυθρός» gradually became the same as «κόκκινος».